VII. Al-Csík.

Zsőgőd. Zsőgőd vára. Várhegy. A Haram. Zsőgődi szoros. Szentkirály.

Csík középpontján állunk, mert Csík-Szereda képezi annak bár elnevezési, de nem természeti osztálypontját. A Csík-Szeredán felőli része *Fel-Csík*, az azon alóli *Al-Csík.*

Mi, kik rendszerint felfelé szoktunk igyekezni, ez alkalommal eltérünk szokott s követett irányunktól, Al-Csík felé intézvén lépteinket. Szeredán alól a csíki tért határozó hegyek összehajlanak, mi által egy vadregényes, gyönyörü sziklákkal szegélyzett szoros keletkezik, melyen át az Olt erőszakosan vésett magának utat. E szoros innenső torkolatjában fekszik *Zsőgőd**, Al-Csík első faluja, hol a derék hazafi, e széknek 1861-ben és 1867-ben kinevezett alkotmányos főkirálybirója, Mikó Antal lakik. A faluval szemben az Olt jobb partján függőlegesen feltornyosodó sziklahegy áll, mint előnyomuló védpontja a szorosnak. A természet e szikla-csúcsot arra látszott teremteni, hogy oda e szorost elzáró várat helyezzen az ember, s ezen *Kisvártetőnek* nevezett sziklaormon volt is régen, még pedig jelentékeny kiterjedésü vár. A hegy szabálytalan fennlapját körülölelő, vagy 400 lépés kerületü várfalnak elhantolt gátonya most is tisztán kivehető. A vár beltere most szántóföld. Oltra néző oromszögénél kőszikla van, melyben egy lábszerü benyomat látszik. E kő regéje az, hogy a vár ura csatára menvén, szerető, utána epedő neje türelmetlenül várta visszatértét, s e szirtre, mint legmagasabb pontra mászva, kémkedve ura érkeztét; de hiába legelteté könytől s szerelemtől ragyogó szép szemeit a vidéken, hiába állott ott a sziklaormon addig, mig piczin lábai oda benyomultak, hiába tárá fel e szép vidék reménydus szőnyegét előtte, az epedve várt férj nem jött meg, elesett valahol véres harczokban, a hű nő pedig bú és várakozásban elhalt. A szikláról, a női hűség e sziklatalapjáról, megható kilátás nyilik. A meredek sziklafal alatt az Olt kanyarog, szeszélyes alakokat irva le a völgy gyepszőnyegén; szemben Zsőgőd s a háta mögötti hullámzatos dombok felett Sz.-Lélek magasan fekvő temploma van.

Odább az innen kúpidomot öltő Nagy-Somlyó alatt Csík-Szereda, mellette Somlyó fehérlő templomával, Fel-Csík festőileg szétszórt falvaival, a háttérben pedig Sz. Domokos nagyszerü havasai.

De Zsőgődnek a *Kisvártetőn* kivül egy másik vára is volt, hová szintén elvezetjük kedves olvasónkat.

Zsőgőddel szemben (a jobb parton) szép hegykebel nyilik, melyet egyfelől a leirtuk *Kisvártető,* alólról a *Faragó* (hol malomköveket metszenek) trachyt tömege ölel körül. Ezen *Rejtékvölgynek* nevezett hegykebel hátterében a magas *Haram*-mal egybefüggésben levő kúpalaku kerekdomb tünik fel, melyet *Várhegynek* neveznek. Ezen erdőnőtte (nyiressel kevert fenyves) büszke orom tetején vár állott hajdan, melynek még ma is jelentékeny maradványai mutatkoznak. A hegy oldala oly meredek, erdővel oly sürün van benőve, hogy csak kerülő uton, a nyugati oldalon levő hegynyakon lehet tetejére feljutni, de itt se minden baj nélkül, mert ez oldalról

is egy látszólag emberkéz által lemetszett 8–10 ölnyi magas sziklafal mered fel, melyen keskenyen bevésett, veszélyes ösvény huzódik fel.

E sziklafal karajára van fektetve a várfal, mely még most is 4–5 láb magasságban bontatlan szilárdul áll. E fal tojásdad alakban folyja körül a hegynek 300 lépés kerületü, ily alaku fennlapját. A fal mindenütt a hegy meredeken lehanyatló ormára levén fektetve, sánczra se szükség, se hely nem volt. A vár beltere most is szabályszerüleg körülsánczolt (a falakon belül) kiemelkedéssel bir, s oly sürűn van apró fenyőbokrokkal benőve, hogy oda behatolni alig lehet, a nélkül, hogy a hegyes *csereklyék* (fenyü lapu) össze ne vérezzék s szemit kiszurással ne fenyegessék.

E vár fekvése a csaknem megközelithetlen hegyormon nagyon erős, elhelyezése pedig oly sajátságos volt az elrejtett, csak Zsőgődről látható hegykebelben, hogy az a hegyek ormai felett átpillantást engedett Al- és Fel-Csíkra, a zsőgődi szoros felett őrködhetett a nélkül, hogy láttatott volna. E vár egyik lánczszeme volt a Hargita keleti oldalán levonuló várlánczolatnak, mely a fennebb fekvő *csicsói* várral (melyről később), az alatta levő *zsőgődi* várral (Kisvártető), a Nagy-Somlyón levő *Sóvárral* és ez által a tusnádi szoros torkolatánál feküdt *csíki Bálványos* várral volt láttani egybeköttetésben. A várhegy déli aljában szép kis térség van, melyet *Deszkás csűrnek* neveznek. E terecske felső végében valamely kerek épületecskének látszanak alapfalai. A falvonalon belül üreg van, s azért azt a vár kutjának tartják s ugy is nevezik.

Zsőgőd határán sok ásványos viz buzog fel, ezek legnevezetesbike *Vérkápolna* vagy *Sz.-Vérnek* nevezett helyen van az Olt (jobb part) közelében. Borszék feltalálása előtt sokan járták és hordották is.

Zsőgőd között foly le és szakad az Oltba *Zsőgőd pataka,* mely sokfelé elágazó sziklás völgyében rejtőzködnek az előbbi fejezetben ismertetett Mindszent, Sz.-Lélek számos kiegészitő részeikkel.

Zsőgődön alól az Olt völgye szük szorossá keskenyedik, mindkét oldalról meredeken leszelt hegyek határolják, melyek hogy egykor egybefüggve az egész völgyet áttorlaszolták s hogy azt a felszoritott viztömegnek hánykódó hullámai törték át, már csak hason közetükről is felismerhető, a mennyiben a balparti *Hisze* épp azon trachyt kőzethez tartozik, mely a jobbparti Hargita és annak kifutványaiban észlelhető. Ezen sötét sziklák fenyegetőleg nyulnak ki a hegy alján vonuló ut felett, hogy pedig azok legördülése gyakori, tanusitják az ut mellett és a réten heverő szikladarabok. A szoros kezdeténél több nagy vastartalommal biró ásványos forrás buzog fel, melyek egyikét egy részvénytársulat fürdővé alakittatta át; egy másik ut-közeli forrás az utasok enyhitésére szolgáltat igen kellemes italt.

A vadregényes zsőgődi szoros – Al- és Fel-Csíknak ezen természetes válvonala – negyed mértföld hosszuságu, keskenyebb helyein alig 3–400 lépés széles, miért oly fontos hadállást nyujt, hol elszánt kis csapat hadserget tudna feltartóztatni; hogy e czélra volt is igénybe véve, fennebb látók, hol elmondók az 1694-ben a tatárok felett

kivívott fényes győzelmét a csíkiaknak. – E szorosban a folyam jobb partján *Vérkápolna* nevü hely van, hol rom-maradványai látszanak egy hajdan ott állott imolának. A hagyomány azt mondja, hogy azon kápolna emléképülete volt az itten vérontással kivivott győzelemnek, miért neve Vérkápolna lett. Losteiner ezen, és egy másik, a szentkirályi határon levő, sz. Bertalannak szentelt kápolnáról tesz emlitést*.

A szoros alsó torkolatjában, a (balparti) *Tiva patak* Oltba ömlésénél fekszik *Szent-Király*, mely falu a XIV. század első felében S. *Rex* néven önálló egyházközségként szerepel*. Neve kétségtelenül sz. István királytól ered, ki egyházának védszentje. Azonban ezen vallásos, inkább az egyházközség fogalmát kifejező elnevezés mellett a falu tizedeinek külön neveiben feltalálhatjuk ős nevét is, mert Szentkirálynak északi részét ma is *Poklonfalvának*, keleti részét (Sz. Márton felé) *Kincsesszegnek*, másik erre eső tizedét *Tivának*, végre Olton tul eső részét *Elvei*-nek nevezik. Ezen utóbbi, az itt keletre kanyarodó Olton tul, a többi résztől teljesen elkülönitett csoportot alkot. Hogy régen külön falu volt, azt az 1567-ik évi regestrumból láthatjuk, hol *Zentkyraly* 23 kapuval külön, *Poklandffalwa* 11 kapuval ismét külön van bejegyezve. Ma ugy egyházilag, mint hatóságilag egy községet alkotnak.

A szoros torkolatjába felnyuló Poklonfalva egyik része magaslaton fekszik, ezen *Háromtetejnek* nevezett domb fennlapján terjedelmes várkastélynak látszanak ölnyi magasságban még fennálló bonthatlan szilárd falai*, hagyomány szerint ezen ódon falak maradványai a székely eredetü gróf Andrássyak ősi kastélyának.

E család – melynek székely eredetére büszkék lehetünk – ma is használja a Csík-szentkirályi előnevet, és ha vannak jelenben, kik hazánk határain tul is hirre emelkedve, fényt árasztanak e névre, ugy a multban is büszkék lehetnek az utódok. A család eredetére nézve elmondom azt, mit Gyöngyösi után* Katona*, Fejér*, s utánok Nagy Iván is* előad. Ugyanis sz. István király koronázásakor a Scythiából kijött vezérektől származó *Andorás* (vagy Andrási) egy a torna homokjára kilépett minden magyar leventét legyőzött, azokkal gunyolódó külföldi bajnokot megrohanván, annak sisakos fejét, pánczélos vállát egyetlen kardcsapással leszelte; miért a királytól *Erős* melléknevet, czimerül pedig két oroszlány által tartott korona alá helyezett hőst nyert; e mellett két év mulva Gyula helyébe Erdély fejévé (vajdájává) is tette. Ezen hős Andorásnak három, atyjukhoz méltó fia volt, *Józsa*, *Vida* és *László*. Józsa I. Endre alatt a III. Henrik elleni harczban Esztergom mellett esett el. Vida a Béla herczeg elleni csatákban, a Tiszánál, László azonban, megtartva atyjának tisztét, családját tovább fejleszté. Ezen László unokája azon (Andorás) *Simon*, ki II. Endre szentföldi táborozása alatt kitüntetve magát, esett el. I. Lajos alatt *Zsigmond* temesi albán, ez Nikápolynál 1396-ban esik el. Hunyady János nagyszerü harczaiban *Bertalan* szerepel, ki már Szendrőnél 1441-ben kitüntette magát; következő évben pedig Szentimrénél Mezet béget ejté el, s számtalan más hősi tetteket művelt, mig végre maga is hősi halált talált az 1448-ban vívott rigómezei csatában. Ezen Bertalannak fia az a *Boldizsár*, ki 1467-ben ezredes, s a székelyek fellázadásakor Mátyás király hive, sőt hiv bajnoka a moldovai vajda

elleni harczokban is. Boldizsárnak oly jeles három fia volt, kiknek mindenike hősi babért nyert, mert *Imre* mint Szilágyi fegyvernöke a posasini csatában kapott sebben hal el. *Tamás* pedig Sáros vára ostrománál leli halálát, mind 1460-ban. Lázárnak azonban fia maradt, *Márton,* ki a családot tovább folytatja. Eddig jön Gyöngyösinek történészek által elfogadott, ez által mintegy megerősitett leszármaztatása, én itten ennek kritikai bonczolgatásába nem ereszkedve, azon történetileg kétségtelen tényt hozom fel, hogy az Andrássyak a székely primor családok kitünőbbjei közé tartoztak, mert a fennebbiek nyomában ott találjuk 1451-ben Andrássy *Mihályt, Balázs* fiát, ki a m.-vásárhelyi székely gyülésen székülő volt* és később a fennemlitett *Mártont,* vagy annak hason nevü fiát, ki 1540-ben székelyek vezére, s ki a Majláth költötte forradalom ellen fegyverrel benyomuló törvényes királyhoz (I. János) legelőbb csatlakozott a hű székelyekkel*. Ez a *Márton* 1548-ban Martinuzzi, 1556-ban *Petrovits* kormányzósága alatt székely tanácsos. Ezen Mártonnak fia lehetett az a *Péter,* ki 1550-ben Cs. Szent-Királyon, Cs. Sz.-Imrén és Sz.-Simonon jószágokat nyert. Ugyan ez a Péter volt, ki 1575-ben, János Zsigmond halálával, két ezer székelylyel csatlakozik Békés táborához, de Békés Kerelő-Szent-Pálnál *Báthori István* által legyőzetvén, párthivei a kolozsvári országgyülésen szigoruan itéltettek el, azok között Andrássy Péter is számüzetvén, javai elkoboztattak*. Ő maga már előre elmenekült Magyarhonba, hol 1580-ban Krasznahorka vára kapitányává, 1585-ben tulajdonosává lett; hol a családot tovább folytatta s azután is nagyon sok jeles fiat adott a hazának. Nem lehet czélom itt a Székelyföldről elsodortatott család leszármazásának tovább nyomozása; felemlitem legfelebb azt, hogy az Andrássyaknak Csíkban elkobzott javait Báthori Zsigmond, Becz Imre királybirónak és Szemere, vagy Kétházi Mihálynak inscribálja*.

Cs. Szentkirály volt e szerint bölcsője a nevezetes Andrassy-családnak, mely számüzetve, más távol vidékre sodortatva is, mindig büszke volt székely eredetére, szakadatlanul fenntartván *Csík Szentkirályi* előnevét.

E mellett Szentkirály nevével füződik egybe a székelyek hősiességének azon dicsősége is, melyet 1694-ben a Nizet által Somlyónál megszalasztott tatárok feletti győzelemmel arattak, mert a Szentkirály két részét elválasztó hidnál vettek hadállást az alcsíkiak, onnan szoritották vissza a megfutamitott tatárokat a zsőgődi szorosba, ott ejték el vezérüket, a kegyetlen Mirza Khán fiát, s ott verték szét a honduló csordát, kiszabaditván 8000 lánczra füzött keresztyén foglyot*

De nem csak a történelem gyüjtheti itt egybe a régi dicsőség szétszórt babérjait, hanem szövetségese, a régészet is találhat figyelmére méltó tárgyat, Szentkirálynak Olton tuli részében (Elveiben) levő szentegyházában, mert az tekintélyes gót izlésü műemlék, melynek belsejét renaissance stylben idomitván, teljesen kivetkőztették eredeti alakjából, elannyira, hogy csak is szórványosan maradt fenn korjelölőként egyes műalak, minő átszelt lóherivvel záródó oldalkapuja, mely felett ezen csonkitott felirat van bevésve:

(Megfordított idomtalan abc és 1562.)

Az utána következett rend hibázik, de az irásmodor mutatja, hogy az a 16-ik századból való, midőn a majuskel jegyek a latinhoz legközelebb állottak. Ezen ajtó később épült előcsarnokán ez áll:

ÆDIFic
BELLI
MDCCXC.
TPOre
TURCICI

A torony alatti kapu szintén régi körives nyilatát körte és horony tagozza.

Legnevezetesebb azonban kisebbik harangja, melyen ezen körirat jön elő:

A mult században az Al-, Fel-Csík és Kászon pereit ellátó derékszéknek székhelye Szentkirályon volt*, honnan csak e században tétetett át Somlyóra*.

Szentkirály lakói nagy kereskedést üznek a malomkövekkel, melyeket a *Faragó* apró szemcsés trachyt porfir szikláiból faragnak; kőfaragó itt mindenki, még az asszonyok és gyermekek is vésőt forgatnak, némelyik egy-egy kőkereszt kimetszésének müvészetéig is emelkedik, mily keresztet Csíkban minden lépten-nyomon az ut mellett, sőt a határok félreeső részein is lehet látni, oly nagy mennyiségben, hogy a kereszt-süvegelő akár fel se tegye Csíkban fövegét. Az ipar ezen ága mellett még egy papirosmalma is van Szentkirálynak (Simon családé); valójában Csík munkakész, tömör s szapora népességével arra lenne hivatva, hogy egy gyártartománynyá alakuljon át. Sehol bizonynyal ilyszerü vállalatok jobban és czélszerübben elhelyezve nem lehetnének, mint itten, csak hogy fájdalom, ha megvan is a székelyben az ügyesség, vállalkozó szellem és az ernyedetlen szorgalom, mely még a kopár sziklán is tenyészteni képes, hiányzik az anyagi tehetség, mely nélkül ily nagyobbszerü vállalatok nem virágozhatnak; szegény hazánk még mindig csak a földmüvelés s önfentartás sysiphusi küzdelmei között él, mig másfelől külföldi gyárakba vándorol minden pénzünk oly czikkekért, melyeket mi itthon tizszer olcsóbban állithatnánk elő. Cs. Szentkirályon régi birtokos a Bors család, melyből a krónikairó Bors János nevezetesebb, ki Báthori Zs. és Mihály vajda korszakát magában foglaló krónikát irt és ezen korban is élt. (Erd. Tört. T. I. k. 179. l.)

VIII. A Lok.

Al-Csík topographiai körvonalozása. A Nagy-Mező. Haram hegyesse. Jajgató. A Lok, vagyis a Fissák völgye. Szent-György. Alkatrészei, vásárai, gyümölcse, temploma. Tompos István és Szebeny István emléke. Iskolák Sz.-Györgyön. Kálvária. Az Óriás, hozzá kötött regék, régi műtöredékek. Ilyés András püspök. Pap halála. Bánkfalva. Kotormány. Ménaság-Ujfalu. A székely amazonok. Az Ördöngös és Borda havasok. Borda szele. Ménaság, temploma, oltára, harangjai. Gyógyforrásai. Csík népének szaporasága. Potyánd. Kostelek. A negyedfél megye havasai.

Al-Csík 2 mértföld hosszu, 1 $^1/_2$ mértföld széles térség, melyet minden oldalról magas havassor ölel körül. A gyönyörü tért két országut szeli át, egyik nyugati oldalán vonulva, Tusnádon át megy Brassónak, a másik a tér keleti szélén huzódva, a Nyerges tetőn száll át Kászonba, onnan Kezdi-Vásárhelyen át, szintén Brassóba. A faluk e két utvonal mellett hosszu sorban foglalnak helyet, oly sürűn egymáshoz épülve, hogy – távolból nézve – egész Al-Csíkot két oldalról két hosszu falusor szegélyzi, csak a többnyire felragyogó (pléhvel fedett) tornyok nagy száma jelöli, hogy ott több helység van. Az ekként szegélyzett szép tér közepén széles lapály terül el, melyet az Olt fényszalaga kanyarog át, s melyet az Oltba sietö számos hegyi patak mély árkolatai szelnek át. E középtért *Nagymezőnek,* de leginkább *Szépmezőnek* hivják; mind két elnevezést jogosan viseli, mert az nagy is, szép is.

Al-Csíkon való átutazásunkat rendszeresitendők, azt két vonalban tesszük meg, és pedig Sz. Királyról, mint középpontról kiindulva, le fogunk menni a keleti vonalon s visszatérni a nyugatin.

Szentkirályon alól az ut magaslatra emelkedik, honnan Al-Csík gyönyörü tere egészen feltárul, azon köridomu s minden oldalról nagyszerü havasok keretébe foglalt tér, melyen a faluk festői csoportozata közt kigyózik át az Olt, mintha kedvtelve időzne e szép téren, szülőföldjének szép virányain, mielőtt a tusnádi szoros vészes sziklái közé rohanva, utat törne magának Háromszékre át.

Futtassuk végig pillantatainkat a tért szegélyző nagy részt fenyves erdők koszoruzta havasok során. Az északkeleti szögletben szép havasi völgyecske, az ugynevezett *Lok* mélyül be, melynek torkolatjában *Sz.-György* és *Bánkfalva* csoportosulnak kápolnáktól koronázott hegyek aljában, hátterében a kopasz *Borda* roppant sziklatömege emelkedik fel, mint félelmes sziklabástyája e szögletnek. Innen lankásabb havassor, a keleti Kárpátoknak szép fenyős előhegyei nyulnak le, melyek a *Nyergesnél* megtöretve, nyugatra vonulnak, Csík déli hegykeretét alkotva, egyikét a legszebb, legváltozatosabb havaslánczolatoknak, melyek szépen körvonalozott vonalából a legfantasticusabb alaku csúcsok lövelnek fel; ilyen a Lázárfalva feletti félgömb alaku *Nagy-Haram*, ilyen a czukorsüveg alaku *Várhegy*, a tusnádi szoros fölé hullámzatosan emelkedő *Gyöngyöshegy, Jáhoros* és a Sz.-Annatót körülölelő *Nagy-*

Csomág. A *Jáhoros* délnyugati bástyáját alkotja ezen havasfalnak, onnan a keleti oldal trachyt vonala indul ki, melynek mellvédeit a *Mitács, Kapustető, Csőllős, Kőalja, Fenyős-ponk teteje* képezik. Északkeleti szögbástyáját pedig a sz.-Királytól jobbra feltornyosodó *Haram hegyese,* melynek vihar-lakta tetején a hagyomány szerint hatalmas haramiavezérnek volt megközelithetlen sziklavára, honnan az utazókat és a szegény népet nyomorgatta és megadóztatta; alább van a *Jajgató,* hol a kezei közé esett szerencsétleneket kinoztatta, de a hagyomány szerint a megharagudott Isten villámaival összezuzta a haramia-várat a zsarnokoskodó rablólovaggal együtt, s most csak homályos nyomai látszanak az ember ellen erős, de Isten ellen gyenge várnak.

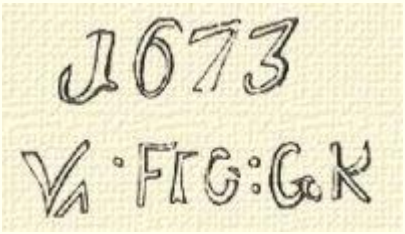
Most miután a vidék fekrajzával ekként megismerkedénk, folytassuk utunkat, és pedig bevett szokásunk szerint, nem az egyenes országuton, hanem azt elhagyva, tekintünk be a Lokra. Loknak pedig a *Fissák* (patak) völgyületét hivják, mely, mint már emlitém is, Al-Csík északkeleti szögletén messze felnyulik a határszéli havasok közé. A Lok egyetlen völgyülete, vagy legalább egyetlen jelentékeny oly völgyülete Al-Csíknak, mely lakva van, mert másutt ha vannak is a tért köritő havasok közé behatoló kisebb völgyek, azok lakatlanok, mivel az itteni faluk mind a téren helyezkedtek el. Azonban a Lok e tekintetben kedves kivételt teszen, a mennyiben a Fissák kristály hullámai által átfutott ezen völgyecske egészen be van épitve. Széles torkolatjában fekszik *Szent-György* és *Bánkfalva,* benn *Potyand, Ménaság-Ujfalu* és *Ménaság*. Ezen két egyházközséghez tartozó, s csaknem egészen összeépült 5 falu egy mértföldnél jóval hosszabb területen nyulik el.

Sz.-György is, miként Csík mindenik faluja, több külön nevü tizedből áll. Ezek: *Kőrisvényfalva,* hol a templom van, *Jenőfalva* a középen, *Zata,* végre *Lacz* és *Gál* tizes (ily nevü családokról).

Ezen tizesek elnevezésére pedig azért forditok figyelmet, mert a keresztyénségnek az ős hithez ragaszkodó székelyekre való felerőszakolásakor, az ős nevü faluk mind, vagy nagyrészt szentek neveire kereszteltettek el, a mellőzött ős nevek azonban hagyományilag fennmaradtak a tizes-elnevezésekben s valójában egy kissé figyelemmel vizsgálva, a legszebb ős hangzatu elnevezéseket találjuk fel, melyek ugy nyelvészeti, mint történelmi tekintetből megérdemlik a felemlitést. Legtöbb része az ily tizeseknek külön falu volt, s csak idő folytán épültek egybe és olvadtak össze, igy az 1567-ik évi regestrumban külön faluként szerepel *Keorysményfalva* 15 kapuval és ismét külön *Jeneofalva* 36 kapuval. Sz.-Györgyöt illetőleg még sokkal messzebb felható adataink vannak, a mennyiben már a XIV. század első felében önálló egyházközségként szerepel*; különben Sz.-György Al-Csíknak ma is igen nevezetes pontja, heti vásárokkal és két országos sokadalommal birván*, naponként gyarapodik elannyira, hogy filiájival együtt ma is 6000-et megközelitő lakóinak száma, és a mi itt Csíkban igen meglepő, az, hogy a Hargita szele ellen védett Sz.-Györgyön igen sok és szép gyümölcs terem, s talán azért mondja róla a példabeszéd, hogy *szép harmatu Sz.-György*. Magaslaton szépen fekvő temploma csinos gót izlésü épület, melynek csak is szentélye maradt meg eredeti alakjában, csúcsíves ablakai hal-hólyag diszművezetükkel a késő gót korra utalnak; csúcsíves diadalíve

és egyszerü gyámköveken (consolen) nyugvó boltozata nagyon szép és bevégzett munkára mutatnak. Hajója egészen renaissance-stylbe van átidomitva.

Hajdan erődített keritése 1673-ban készült, mint azt ezen oda bevésett felirat bizonyitja:

Ezen keritésben két nevezetes siremlék volt, melyek most már eltüntek, de az 1648-ban kezdődött megyekönyvben (egyházközségi jegyzőkönyv) fennmaradt emlékük. Mind két sir alatt hősök, a haza védelmében elvérzett hősök nyugodtak, miért siremlékök több kegyeletet érdemelt volna. E sirok egyike alatt *Tompos István* volt eltemetve. Ez a Tompos tekintélyes ember volt, szereplése azon időre esik, midőn az 1694-ben beütött tatárok Fel-Csíkban iszonyu dulást követve el, Somlyónál és Sz.-Királynál – mint fennebb látók – legyőzettek. Tompos ez időben éppen kisebbik fiának tartá lakadalmát. Jön a hir, hogy a haza szent földjét vad ellen dulja. Tompos összeszedi falujának harczosait s élükre áll; ekkor nemes verseny fejlődik ki az atya és két fia közt, hogy ki menjen a csatába, az atya kisebbik fiát, – kinek ekkor tarták menyegzőjét – akként akarta maradásra birni, hogy mondá neki: „Te még csak most kezded a boldogságot, mit én átéltem, azért maradj". A nagyobbik fiunak pedig azt: „Neked apró, atyai ápolásra szorult gyermekeid vannak, s azért maradj itt". Végre is a nemes törekvés versenyét csak ugy lehetett elintézni, hogy mind a hárman elmentek, el velök a lakadalmas népnek minden fegyverfogható férfia, s nem kis mértékben folytak be azon utólsó győzelemre, melyet Hoszaszó mellett Xántus Keresztes királybiró vezénylete alatt kivivtak; de Tompos István nem tért vissza, hanem csak is legénye beszélte azt el: hogy a tatárokat megszalasztván, Tompos igen merészen utánok vágtatott, azonban tulkövér lova elfáradván és elbukván, egy az erdőben elbujt tatár szivén átlőtte nyilával; fiai felkeresték hős atyjuknak tetemét s haza hozva, nagy pompával temették el a szentgyörgyi templom-keritésben. Eltünt az oda helyezett siremlék, de a bátor férfi emléke él a néphagyományokban, fennmaradt a megye jegyzőkönyvében, s családja – mely ekkor nemesittetve, czimerült átnyilalt harcznokot nyert – ma is megvan Sz.-Györgyön*.

A másik sir, bánkfalvi *Szebeny Istváné* volt, ki Kálnoki Ádámnak volt tanitója, de a vész perczeiben tanitványával együtt fegyvert ragadva, a fenn emlitett tatár-csaták alkalmával Taplocza tájékán üzve a tatárokat, halálosan megsebesült, s bár Brassóba vitték orvoshoz, sebeiben mégis elhalt, honnan haza hozatván, szintén a sz.-györgyi cinterembe temettetett el. Midőn a régi dicsőségnek ez emlékfoszlányait itt összeszedjük, nem kell felednünk a jelen érdemeit is, mert ott a templom melletti csinos vásártéren három épület tünik szemeinkbe, melyből vig zsibongás hallszik ki; e zsibongás nem Bacchus áldozatainak elszomoritó tivornyája, hanem a múzsák fellelkesitő ünnepeinek örömzaja, mert mind a három épület iskolaház (2 fiu-, 1

leányiskola), hol Sz.-György egyházközségnek fiatal nemzedéke képeztetik, és e három iskola, sőt egy Sz.-György felső részében levő negyedik iskola is alapulását alcsiki esperes és sz.-györgyi lelkész, Nagy Lajos urnak (Al-Csík 1864-ki hazafias érzelmü követének) köszönheti, ki azok megalapulásában nem csak kezdeményezőleg s hiveit lelkesitőleg járt el, hanem az alapult iskolákat gazdag alapitványokkal el is látta, azok jövőjét ekként biztositván. Az ily hazafias érdemeket, az ily századokra kiható nemes tetteket feljegyezni, a haza elismerése és méltánylatának átadni helyén látom; vajha gyenge szavam buzditásul szolgálna másokra nézve is, hogy ezen üdvös irányban hassanak hiveik lelki üdvének biztositására. Még megemlitem mint Sz.-Györgyön élt nevezetes embereket: *Mihály* sz.-györgyi presbiternek három fiát, Mihályt, Pétert és Pongráczot, kiknek hősiességökért 1580-ban Báthori Kristóf jószágokat adományoz (Kállai, a ns. székely nemz. 202. lap), mi ismét adat arra, hogy e korban is voltak házas kath. papok Csíkban.

A falu feletti Kálvária nevü kerék dombon a Jézus szenvedésére szentelt kápolna mellett csinos remetelak van, hová keresztekkel jelölt ut vezet fel; ezen 1836-ban épült csinos imolában a nagy böjt minden péntekén isteni tisztelet és egyházi szónoklat tartatik, melyre nem csak ezen egyházközség, hanem Al-Csík más falvaiból is ezerenkint csődül össze a nép; sőt éppen ez ünnepek tevék Sz.-Györgyöt Al-Csík vallási központjává, ezenkivül van még Szent-Györgynek egy más sokkal tiszteltebb imolája, fenn a már havasok szinvonaláig emelkedő *Óriás*-on, vagy *Nyirtetőn.* E hegyről a rege az, hogy ott hajdan óriás lakott, oly roppant óriás, ki egyik lábával a falun alól levő *aranyos dombra,* másik lábával pedig a tér közepén folyó Oltba lépett. Odább *Kincses* nevü hely van, hol, mint a rege mondja, egy igen dusgazdag török pasha lakott, de a székelyek által legyőzetvén, sietö elmenekülésével kincseit elvinni nem tudta, hanem ott boltos pinczét épitvén, oda rakta le, és a patakot rácsaptatta. E regék mindenesetre arra mutatnak, hogy Sz.-Györgyön az ős előidőkben valami telep, sőt az Óriáson a hagyomány által követelt, most azonban semmi maradványt fel nem mutató, vár lett volna. Ezt bizonyiták a sz.-györgyi templom közelében talált nagymennyiségü ily alaku, 4–5 hüvelyk magas

hamvvedrek és ily alaku bronz vésők, ugynevezett *celtek*, melyek mint a Róma előtti kor barbar fegyverei ismeretesek a tudományos világ előtt, s Sziberiától egész Olaszhonig mindenütt feltaláltatván, szittya fegyvereknek tartatnak. E homályos hagyományok, műtöredékek és Sz.-György körül talált sok régi (szintén barbar) érmek arra mutatnak, hogy itt ugyancsak volt a régi ős korban valamely telep, s e szerint a havasok környezte Csík ősrégi időkben sem lehetett egészen lakatlan. Hanem az *Óriást* most nem annyira e regék, mint vallásos kegyelet és egy embernek tisztelt emléke teszi Csík vallásos népe előtt kegyeltté. Az pedig *Ilyés* András püspök, kinek egyszerü infuláját mint szent ereklyét őrzik most is a sz.-györgyi templomban. Ilyés András szegény szülőktől született a 17-ik század közepe tájatt Sz.-Györgyön. Szülői mint gyermeket iskolába adták; hanem a tanuláshoz nem nagy kedvet mutatván, inkább a pásztorkodáshoz vonzódott, azért anyja a sertésekkel küldötte ki; igy történt, hogy midőn az akkor rengeteg erdőkkel nőtt Óriáson legeltetné disznóit, elaludt, de ébredése iszonyteljes volt, mert roppant medve állott előtte, ő imát rebegve, feltartá botját és a medve meghunyászkodva távozott. A gyermek ebben Isten intését hitte, s hazamenvén, mondá anyjának „Én tanulok és addig tanulok, mig püspök nem lesz belőlem." E feltevése teljesült is, mert 1696-ban Erdély püspöke lett, mikor czimerébe felvette a medvét, a mint a botját elébe tartó pásztorfiu ellen emeli fel félelmes lábait. 1697-ben Erdélyből kitiltatván, az erdélyi Schematismusban adott rövid életleirása szerint, Pozsonyba ment, de a sz.-györgyi megyekönyv szerint szülőföldjére, Szent-Györgyre huzódva, ez egyházközséget administrálta, az Óriáson pedig, hol fenn leirt kalandjával élte fordulópontja kezdődött, hol csudaszerüleg menekült, 1713-ban imolát épitett, s azt Nagy-boldogasszony mennybemenetelére szentelte, mely napon itt igen népes bucsukat szoktak tartani. Ilyés András* mint megyétlen szegény püspök, nem dotálhatta emlékimoláját, hanem azt Istvánffy Márton esperes dotálja. Az 1717-beli nagy pestisben elhaltak is ez imolához temettettek el. A Nyirtető közelében *Pap halála* nevü hely van, hol a hagyomány szerint 7 oda menekült papot öltek meg a tatárok, a föld vöröses képződésü levén, esős időben vörös viz foly le onnan, a nép azt az ártatlanul kiontott vér felfakadásának tartja. Most, miután Sz.-Györgygyel kellőleg megismerkedtünk, folytassuk utunkat fel a Fissák völgyén.

Sz.-Györgygyel összefügg az ismét 5 tizedből álló *Bánkfalva.* E tizedek *Ittkétfalva, Kotormány, Szimonszeg, Martonos* vagy *Patakfalva* és *Altiz.* Az 1567-dik évi regestrumban külön falunkint szerepel *Ittkeetfalwa* 22, *Kotormány* 5 és *Bánkfalva* 20 kapuval. Valószinü, hogy még az alosztályok némelyike is egybeolvadás által nagyobbodott, mint Ittkétfalva, mely két faluból és a két neves Martonos, mely ismét két kis faluból alakulhatott. Bánkfalva ezeket, Sz.-György meg Bánkfalvát absorbeálta.

Bánkfalva nevét Benkő József (Spec. Tran.) Benedektől származtatja, mely név az ős magyaroknál *Bánkkal* ugyanazonos volt; hogy pedig Bánk a régibb időkben ugyancsak divatos név volt, már az ismert Bánk bánból; de e mellett régi okmányokból is – hol e név gyakori – bizonyos.

Bánkfalva egyik tizedét, mint emlitők, *Böv* (bő) *buzáju Kotormány* alkotja; de hát hol van e sajátos nevü falucska?

Bánkfalvától északnyugatra egy dombtetőn kis templom áll magányosan, az utas, ki erre jár, bizonnyal megkérdi, hogy miféle templom az, hol vannak hivei? mert falu sehol sem látszik, pedig ott van a templom közelében egy kikotrott gödörben (honnan neve is eredhet) szem elől elrejtve azon kis falucska, mely termékeny határáról a *bő buzáju* melléknevet nyerte. Bánkfalvának ásványos forrása is van, a *Békás* és *Radovány patakok* összefolyásánál, melynek szemgyógyitó hatást tulajdonitnak. Vegybontva soha sem lévén, alkatrészeiről mitsem tudunk, de szürkés szine s illata büdös-kő tartalomra mutat.

A Fissák völgyében messze felnyuló Bánkfalvával összefügg *Ménaság-Ujfalu.* Hogy e faluról valamit feljegyezhessünk, a történelem feledett lapjait kell feltárnunk, hogy ott ragyogó régi dicsőség széthullott virágszirmaival felékesithessük. Ugyanis a II. Rákóczi Ferenc vezette nemzeti mozgalom alatt, a szabadság szent ügyéhez egy vidék is a magyar hazában hűbb, ragaszkodóbb és áldozatkészebb nem volt, mint a hon szivétől oly távol eső Csík, s azért a visszatorlás és feldulatás nyomorainak annyira kitéve egy vidék sem volt, mint éppen Csík. Akton és Graven véres nyomokat hagytak e vidék virányain, oly vandal tettekkel mocskitván be a történelem lapjait, melyektől környezve fordul el az örök igazság nemtője. Ezen mozgalmak folyama alatt egy csapat laboncz vonult le Ménaságról Sz.-Györgynek, mindent dulva, rabolva, mindenkit gyilkolva; de Ménaság-Ujfaluban a fegyvert ragadott székely amazonok kezébe estek, kik elszánt, sok véráldozatba került harcz után őket legyőzték, lefegyverezték s hadnagyostól együtt leölték. Az akkor tájatt Szent-Györgyön volt Ilyés András püspök Ujfaluban temette el a két részről elesteket, s emlékül kapolnát csináltatott oda*.

Az ezen harczokban magokat kitüntetett székely amazonok utódjai igen szépek, és a Fissák völgyének hölgyei jogosan kiérdemlik a szépnem-elnevezést, mert a nők Csík egyik vidékén is szépség és daliás termetre nézve ezekkel nem versenyezhetnek.

E falukban fennmaradt még azon ősi szokás is, hogy a leányok vasárnap és ünnepnapokon egészen fehérbe öltöznek, mi nem kis mértékben foly be szépségük emelésére. A férfiak öltözéke is eltérő Csík más vidékeinek népviseletétől, a mennyiben itten nem a szokásos ujjas mellényt, hanem világoskék (saját keszitményü) kelméből készült ujjast vagy bujjbelét hordanak.

Ujfalu végénél a völgy kétfelé ágazik, a táj egyszerre vadregényes, havasias jelleget ölt. A *Fissák* völgye keletnek tart, hátterében az *Ördöngős* nevü havas magas csúcsa zárja el a láthatárt. A Fissákba szakadó *Taplocza* (patak) északról törtet le, völgyének hátterében roppant havasok tömege tünik fel, a *Tomot, Negyedfél megye havasa* és a kopasz *Borda* csúcsaival.

Ezek háta mögött van a Moldovába vezető *Kis tölgyesi szoros**, hol havasi ösvényeken csak csempészek járnak a havasokon tuli országba, ott azon havasok

között ront be a Nemerével ugyanazonos, egy irányt követő *Borda szele*, mely, mikor Al-Csík terét végig söpri, akkor mindenki lakába siet; de a vészes lehelletü havasok áldást is árasztanak, mert ott van Al-Csíknak élés-kamrája, honnan deszkáját, zsindelyét, épület- és eszközfáit vágja a székely, s az azzal folytatott kereskedéssel szerzi be a szükséges élelmi czikkeket, melyeket nagy népességü kopár vidéke nem képes előállitani; ott legelteti ökreit, juhnyájait, melyekkel egész Ausztriáig kereskednek a vállalkozó szépvizi és gyergyó-szentmiklósi örmények.

Ujfalutól 15 percznyire van a Taplocza völgyében *Ménaság**, havasok közé rejtett magányos falu, zajongva működő fürészmalmaival az ipart, régi nevezetes templomával a müvészetet képviselve.

E templom szentélye régi gót épület, szövedék boltozatának koczkáiban igen érdekes al-fresko festvények vannak. Közvetlen az oltár feletti koczkában a nap és hold, továbbá négy próféta, 4 evangelista és más szent képek*. A képek jellege, de főleg a képeket magyarázó minuskel feliratok egyiránt kezeskednek ezen mübecscsel s régészeti érdekkel biró képek valódiságáról, minek következtében mint a Székelyföldön oly kevés számban fennmaradt (Dályán és itt) régi frescók egyik kiválóbb példányát kellőleg becsülnünk és méltányolnunk kell, egyszersmind elismeréssel lennünk azon kegyelettel szemben, mely azt valamely barbar ujitás általi megsemmisüléstől megvédte.

A szentély (chor) déli oldalán két keskeny, díszművezetét megtartott, csúcsíves ablakocska van, a diadalív nyomott csúcsívvel záródik. A templom hajója, ugy látszik, sokkal később épült, mint a szentély, köríves uj metszetü ablakai mellett 1655-ben készült festett deszka-fölepe (plafond) is mutatja ezt. De a szentély sem oly régi, mint azt a sekrestye ajtaja felett levő ezen felirat:

AE. T. H. ANO. 655.

elhitetni akarná. Nem, mert akkor még nálunk nem voltak keresztyén templomok; de ha lettek volna is, nem arab számokkal éltek ám akkor, hanem hihetőleg a 6 elől az egyes kikopott (mert nem vésve, hanem csak irva van), és igy 1655-öt kellett jelölnie, mi valamely ujitási évszám lehetett, mert a templom szentélye bizonynyal annál jóval régibb, a mennyiben épitési modorában nyilvánuló késő gót-kori műidomokról itélve, a XIV. század végén készülhetett. E templom két ajtaja arról nevezetes, hogy egy darab cserfából van kivésve.

Festett fenyőfából készült öltöny-szekrénye 1678-ból való. A diszöltözetek közt egyiket Mária Terézia sajátkezüleg himezte*. Harangjai is régiek, a nagyobbon e minuskel körirat van:

O Rex gloriae Jesu Xte veni in pace 1582.

A kisebbiken:

O Rex Gloriae Jesu Xte veni in pace Paulus Neidel me fudit Ao 1604.

De mindezeknél sokkal nevezetesebb és figyelmet érdemlőbb e templom régi szárnyoltára (Flügelaltar), mely régen főoltár volt, hanem egy kegyes asszony uj,

czifrán aranyozott oltárt készittetvén, ez helyéről kidobatott egy szögletbe, mignem Hajnald Lajos püspök ott utaztában azt meglátván és műbecsét azonnal átértvén, kérte, hogy ha ez oltárt régiségeért nem becsülik, adják el neki, hogy a fehérvári templomba vitesse. Az éleseszü, leleményes székely hivek ebből átérték, hogy értékes valami lehet az a füstös oltár, minek következtében kijelenték, hogy attól semmi áron megválni nem akarnak; a püspök figyelme megmenté ekként a félredobott műkincset, jeles és lelkes öreg lelkészök, Miklós Gergely ur (kit általánosan Geczibának hiv egész Csík,) kivitte azt is, hogy ezen addig számba se vett oltár számára, egy a templom hajójának déli oldalához toldott mellékhajót épitettek. Ott van most is a megmentett műkincs, melynek midőn képét ide csatolom, azt néhány felvilágositó szóval kiserni nem látom feleslegesnek.

Ménasági régi oltár.

Ezen oltár egészen byzanczy stylben készült, s ugy alakját, mint remek fametszvényeit tekintve, valódi műremek. Közepén (a somlyóihoz hasonló) aranyozott Mária-szobor van, melyet a hagyományok szerint Höltövényben (barczasági szász falu) a reformatiókor kidobtak a szászok, de egy potyandi szekeres ott menvén el, a szobor megszólalt, hogy: „Vigy magaddal”. Ő haza is hozta s oda helyezé az oltárürnek szép metszvények- és szobrocskák-ékitette fülkéjébe. A szobor alatt e felirat van: „Regina Coeli 1543”. (A számjegyek minuskel jegyekkel irva).

Az oltár szekrényszerüleg ajtókkal van ellátva, az ajtók kül- és belfelén csinos foglalványu koczkákba Krisztus élete születésétől halálaig van lefestve; oly szépek és élénkek ezen müvészi ecset által festett képek, mintha csak néhány évvel ezelőtt készültek volna. A körives tetőmü közepén Krisztus születés van ily modorban lefestve.

Ménasághoz tartozik még az innen negyedórára levő *Potyand*, (mely csak ugy oda pottyant a havasok sziklái közzé) és a határszél közelében levő pásztorkodó csángók által lakott *Kostelek.*

Ménaságnak sok gyógyforrása van, ezek közt legnevezetesebb a *Vigaszo* nevü, mely fürdésre is használtatik.*

Fennebb a *Bőőpataknál* három más ásványos forrás buzog fel ismeretlenül és használatlanul. Ménaságon most is vannak Adorjánok, ivadékai azon egykor hires székely családnak, mely a székelyek *Adorján* nemének emlékét tartá fenn*.

A csíki népesség roppant szaporaságáról tanubizonyságot tesz Ménaság népesedési aránya, mely az anyakönyv szerint 50 év alatt 600 lélekkel szaporodott, mi 1000 léleknél oly arány, minőt sehol Európa egy országában sem találunk fel.

Ez mutatja, mily életre termett szivós nemzet ez a székely, melyet nem lehet oly könnyen kihuzni a népek sorából, mint azt Schmidt Konrád ur akarta volt; sőt kedvezőbb viszonyok között azzal gyarmatositani lehetne a sok helyt puszta mezőséget és Bánátot is.

Sőt ha még hátrább tekintve, nagyobb mérvü számitásokat teszünk, még bámulatosabb és meggyőzőbb eredményre jutunk. A csík-kozmási egyházi jegyzőkönyv (mely 1695-ben kezdődve, korunkig jön le), 74- és 75-ik lapján leiratik azon iszonyu állapot, mely az 1717- és 1719-ik évben uralgott szárazság-eredményezte roppant éhségben (midőn az emberek egymást felfalták) és az ezt követett pestis miatt Csíkban előidéztetett; a neveztem jegyzőkönyvhez lajstrom van csatolva, hol falunként fel van jegyezve a meghaltak és életben maradottak száma*. Én itt csak az általános számokat jegyzem fel. Kivonatilag:

	meghaltak	élők
Fel-Csík	3472	4663
Al-Csík	3887	5029
Kászon	980	1227
Gyergyó	2209	3989
Összesen	10,748	14,908

Tehát ezen végzetteljes napokban csaknem fele pusztult el Csík népességének, s daczára az azután duló harczoknak, éhségnek és főként az ujabb időkben divatba jött csoportos kivándorlásoknak (a Dunafejedelemségekbe és Erdély más vidékeire is), ma mégis Csíknak (Gyergyót és Kászont odavéve) népessége tulhaladja a 112,000-et, tehát ily mostoha viszonyok között is 145 év alatt Csík népessége több, mint hétszereződött.

És most ezen önmagát kimagyarázó statistikai kitérés után, mielőtt a Loktól megválnánk, szükségesnek látom itt néhány szóval megismertetni a már felemlitett s ezután többször előforduló *Negyedfélmegye havasát.*

Ez a havas szentmártoni Kereszt-havastól kezdve, felnyult a Gyimeshez és állott a *Hosszuhavas, Szellő, Borjustelke, Borda, Piricska, Pereshavas* és *Galambhalma* nevü havasokból. E havasokat pedig Báthori Kristóf fejedelem ajándékozta Negyedfél megyének jutalmul azért, hogy a Piricska-szoroson a Szulcza vize mellett

beütött török portyázókat hősileg kiverték. Negyedfél megye pedig azért, mert azt 3 és fél egyházmegyét (egyházközséget) alkotó 7 falu birta, névszerint Ménaság, Mindszent és Sz.-Lélek, Delne és Pálfalva, s végre a fél megyét alkotó Csobotfalva és Csomortány. Az eredeti adománylevél 1562-ben elégett, minek következtében 1666-ban a Negyedfél megye népei összegyültek a Csomortányon felül levő *Vasondkapuhoz,* hol 20 pontban e havas birtoklására nézve törvényeket és rendszabályokat hoztak, melyeket Apaffi 1675-ben Fehérvártt megerősitvén, törvény erejüvé tett. Ezen határozatokban oly sok eredetiség, az akkori magánjog körére oly becses világot vető adatok vannak, hogy annak érdekesebb pontjaiból kivonatilag egyetmást közölni nem lesz egészen érdektelen*.

Választott esküdt havas-bíróság volt, mely a rendre és birtoklásra felügyelt, mely egyszersmind itélethozási és büntetési joggal volt felruházva.

Tavaszszal cantaté vasárnapján minden marha kitiltatott ezen havasokról, ha azután marha ment oda, a havas-birák behajtatták, megtizedelhették. Havasőrizni mindenki tartozott kimenni a havasbiró rendeletére; ki nem engedelmeskedett, 1 frtig büntették.

Kaszálni sz. Lőrincz napkor kezdtek, és pedig nem volt ott senkinek elkülönitett birtoka, hanem mindenkinél a kaszások száma volt meghatározva, még pedig a havas-birák ötöd-magokkal, nemes nyolczad-magával, lófő negyed-magával, darabont harmad-magával, ökrös jobbágy ketted-magával, zsellér egyedül. Helyet foglalni napkeltekor lehetett, de dolgot kezdeni csak naphaladtakor, hogy az ünnep meg ne szegessék; ki ez ellen vétett, a havas-bíróság kitiltotta a havasból, s csak három forint lefizetése után vétetett vissza. Ha valaki maga kaszálni nem mehetett, rész füvét másnak el nem adhatta, csinált szénáját is idegennek csak ugy adhatta el, ha a bebirókból vevő nem találkoznék. A kaszálás alatt a havas-birákból legalább háromnak mindig ott kell lenni; ki a havasbiró pecsétjének nem engedelmeskedett, kiveszett a havasból (kitiltatott); hatalmaskodása ugyanazonos volt a más törvényszékek ellen elkövetett ily vétségekkel, még ha gyilkosság, vagy haláleset fordult is elő, akkor is, más törvényszék teljes kizárásával, a havasbiróság hozott itéletet. Ha valaki, vagy valamely falu idegen procatort vagy birát akarna behozni, 100 arany forintra büntettetett, ugyanennyire azon falu vagy egyén, ki e közös havasok felosztását inditványozná, és 200 arany forintra, ki idegent csempészne be. Ezen havasbiróság itéletének semmi más apellatum-foruma nem volt, azt megváltoztatni senkinek hatalmában nem állott, stb. Az ezen rendszabályok és törvények alapján való birtoklás egész 1849-ig, sőt azután is érvényben volt; de 1852-ben a Bach-rendszer alatt oly roppant adót róttak ki, hogy a birtokos községek azt fizetni nem birván, 1858-ban községenként felosztották a nevezett havasokat, kivévén a Moldovába folyó Szulcza vizén levő 20 fürészmalmot, melyeket, hogy örökösen közösen használjanak és soha fel ne osszanak, változtathatatlanul elhatározták.

IX. Al-Csík.

Sz.-Márton. Pálfalva a Cserna völgyében. Sz.-Márton vásárai. A sz.-mártoni iskola. Becz Imre curiája. Antalffi püspök kertje. Sz.-Márton régi temploma és régi harangja. A Poszogó nevü gyógyforrás. Papiros-malom. Kozmás sokadalma. A székely vásárokról általánosan. A kozmási régi jegyzőkönyv. Lázárfalva. Petki István kastélya.

Szent-Györgyön alól, a hegyek tövében van *Sz.-Márton,* igy nevezve védszentje, sz. Márton püspökről. E nevet viselte régen is, mert a pápai dézmák regestrumának 1332-ik évi rovatában is *S. Martinus* néven jön elő*. A falu déli részét *Csekefalvának* hivják, mely feltehetőleg az ős elnevezést örökité*. A falu között átfolyó szentmártoni patak (melybe a Cserna patak szakad) völgy fejében *Pálfalva* nevü hely van; a hagyományok szerint régen ily nevü falu állott ottan, melynek lakói Sz.-Mártonba huzódtak le. Sz.-Márton nagy kiterjedésü – hetivásárokkal és sokadalmakkal biró – helység*. Nov. 9-én van sz. mártonnapi sokadalma, mikor nagy mennyiségü kender kerül itt össze. Ekkor egyszersmind bucsu is levén, az uj borból nagyokat szoktak inni, s onnan eredhet Sz.-Mártonnak *nagy poharu* mellékneve.

De a székely vendégszeretetet jelképező nagy poharánál és bő boru bucsujánál sokkal érdekesebb előttünk a piaczon levő iskolának nagy, emeletes épülete, melyet Al-Csík és Kászonszék 1840-ben épitett; virágzó algymnasiumnak volt ez látogatott helyisége egészen 1849-ig, midőn a Bach-rendszer országpusztitó bérenczei, az e szegény hazát megrohant hivatalnoki kar, innen is elüzte a muzsákat; az épület hivatalos helyiségévé lett az alcsiki járás hivatalnokainak, kik az iskola alapitványait elzsebelve, ott uralkodtak egész 1861-ig, midőn ujból hivatásszerü czéljára fordittatván, iskolává lett. Csak hogy még igen sok idő kell, mig a hazafias áldozatkészségnek sikerülend azt eredeti állapotára felemelni, sőt a korigényekhez képest azt tovább fejleszteni; pedig ez iskolára itt Al-Csík középpontján igen nagy szükség van, egy reál-tanoda sehol sem lenne inkább helyén, mint éppen itt a tulnépes Csíknak középpontján fekvő Sz.-Mártonban; tehát Szent-Márton algymnasiumát azzá kell átalakitani, – midőn arra módunk és alkalmunk lesz.

A falu között, Sándor László kertjében, némi romok vannak, melyekről az a hagyomány, hogy ott azon hires Becz Imrének feküdt fényes udvarháza, ki Csík, Gyergyó és Kászonszék főkapitánya, az agyagfalvi gyülésen Csikszék követe volt, s kit 1521-ben Zápolya notáztatott*.

Az 1724-ben itten (Szent-Mártonban) született Antalffi János püspöknek emléke pedig egy kertben van örökitve, melyet most is „prépost kertnek” hivnak.

Mivel már régi emlékek felemlitéséhez kezdtem, nem mellőzhetem el a szent-mártoni templomot is, hol a baloldali szárnyépület feletti szoborürben egy a csík-somlyóihoz hasonló, régen a főoltáron állott Mária-szobor van, melynek talapján e felirat olvasható:

De ennél régészeti tekintetben még sokkal érdekesebb 3 mázsás kisebbik harangja, melyen ezen körirat van:

vagyis: Anno Domi (domini) 1. CCCCLXXXXV (1495) Jar: Jahr helyett, mit a német öntő toldhatott oda. Itt is előfordul a római számjegyeknek a már felkapni kezdett arab számjegygyel való egybekeverése, mert az ezeres arab számjegygyel van irva, midőn a többi számjegyek mind rómaiak.

A természetiek országából Sz.-Mártonnak van egy patkóslábnál felfakadó *Poszogó* nevü gyógyforrása, mely hülések ellen igen hatályos.

Az ipar terén a falu északi végében *Vásárhely* nevü helyen* levő *papirosmalom* érdemel említést* . Az hihetné az utas a Csíkban levő papirgyárakról itélve, hogy itt nagyon sok az irástudó, papiros-fogyasztó ember, pedig dehogy van, a népnevelés hazánkban sehol sem áll oly rosz lábon, mint Csíkban, egy-két falut kivéve, csakis a kántorok téli iskolája az, hol a falusi gyermekekkel nem annyira megkedveltetik a tanulást, mint inkább elidegenitik attól a fiatal fogékony lelkületet; hanem, fájdalom, ez a sok papirosmalom inkább arra mutat, hogy sok itt a rongy és szegénység; ily sovány vidéken, ily népesedési viszonyok mellett csak a vas szorgalmu székely tud élni; az indolens, napon melegedni szerető oláh, de még a rendszeres (systematicus), hidegvérü, lassan mozgó szász is éhen halna meg, s még rongya sem lenne, mit a papirosmalomba adjon.

Sz.-Mártonon alól félórányira a *Kamarás*-patak mellett fekvő *Kozmás* következik, mely hogy nevét nem valamely prózai kozmásodásról, hanem sz. Kozma és Damján szentekről veszi, azt a pápai dézmák regestrumából láthatjuk, hol 1332-ik évben e falu Sanctus *Cosma et Damianus* és egyszerüen S. *Cosma* néven fordul elő*. Nagyobb fejlődést e helység, ugy látszik, csak a későbbi időkben nyert, mert hogy a 16-ik században még jelentéktelen helységecske volt, az 1567-ik évi regestrumból látjuk, hol csupán 17 kapuval szerepel.

Kozmás szintén hetivásárokkal és sokadalmakkal biró helység*; de hát annyi vásár és sokadalom honnan veszi magát? Sok eladni valójuk lehet ezeknek a csíkiaknak? kérdheti az idegen. Bizony pedig nincsen itt sok áruczikk és pénzforgalom, hanem a székely kereskedésre született nyerészkedő nép, s mostani vásáraiban inkább csak e hajlamát mutatja ki, mint valódi képességét; e mellett a székely nagyon barátságos nép, a vásárok és sokadalmak pedig a barátságos összejöveteleknek ünnepei, bemegy azokra a falusi székely még akkor is, ha semmi eladni vagy venni valója

sincsen, hogy ott rokonaival, barátaival, ismerőseivel összejöhessen, s egy baráti pohár bor mellett elbeszélgethessen, eláldomásozhasson, valami jó felderitő hirt hallhasson, s mértföldnyi gyaloglás után haza áll egy gyermekeit vagy nejét megörvendeztető csekély vásárfiával*.

Már megszokhatta kedves olvasóm, hogy itt Csík minden falujában neki esem egy-egy szent templomnak, s annak leirásával, ismertetésével untatom; de hisz e templomok mint régi kor épitményei szintén a nemzet műkincsei közé tartoznak, én pedig feladatul tűztem ki, hogy azokat megmentsem a feledékenységtől, hogy bár mit is érdekest, szépet, történetileg, épitészetileg és széptanilag nevezetest találok, azt felemlitsem és ismertessem. Hogy itt e szent földön legtöbbet templomokkal időzök, annak a kegyelet mellett főoka az is, mert Csíkban igen sok figyelmet érdemlő régi templom van; hanem vigasztalódjék kedves olvasóm, mert ez egyszer itt Kozmáson mellőzöm a szép, régi, de idomtalanul átalakitott templomot, s inkább ez egyh. köz. történeti becscsel biró jegyzőkönyvét szellőztetem egy kissé, melyet, mint már emlitém, 1695-ben inditott meg Lakatos István (a történész) akkori kozmási lelkész és esperes. Ezen latinul irt munkálatban oly sok érdekes történeti jegyzés van, hogy annak egészben való kiadása is nyeremény lenne a hazai történelemre nézve; én itt csak Csík történelmét felvilágositó s helyi érdekkel bíró egyes dolgokról teszek emlitést.

Leirja itt részletesen Tököli beütését, a zernyesti csatát, le a sáskák s egyes kurucz- és tatárbecsapások rakonczátlankodását, mig a csíkiak a prázmári táborba hódolatra nem mennek. De ezeknél még nagyobb csapás érte Csíkot, midőn a Keresztyén Szigettől visszafordult Tököli futó sergével átjött a Mitácson Csíkba 1690-ki okt. 14-kén, és Kozmáson a papi lakba szállásolta be magát; pap és nép az erdőkre menekülvén, a féktelen tábor ott kedve szerint gazdálkodott, a harangot és más templomi holmikat (mik el nem ásattak), elvitték, 31 ház leromboltatott, 3 ember megöletett*, a csik-somlyói templomban az orgonát, s néhány oltárszobrot összeromboltak; elvonultokkal alig tértek vissza a hegyekről a lakosok, hogy nov. 2-án német labanczok ütöttek be Csíkba, s bár Csík már hódolt volt, ott mindenütt dultak, romboltak s raboltak, mignem Sz.-Simonnál megveretvén, át nem szalasztattak a Mitácson, stb. A Rákóczi-mozgalom alatt Csík népe őszintén csatlakozott a nemzeti ügyhez, s nem volt honunknak egy területe is, mely oly szivósan és kitartóan hű lett volna a szabadság ügyéhez, mint éppen Csík, miért egy vidék sem volt annyi zsarolás- és annyiszori feldulatásnak kitéve, mint éppen Csík, mely mindvégig megtörhetlen volt, annyira, hogy mihelyt a német onnan kihuzta a lábát, azonnal ujra fenn lobogott a szabadság zászlója. 1708-ban Csíknak ötszörös behódoltatása után is, midőn a Nagyerdőn kivonuló militiát megszalaszták, s az elhajtani szándékolt marhákat visszavették, Csíkban ujból felülkerekedtek a kuruczok, de ezen utólsó győzelem feletti öröm nem soká tartott, mert a brassai commendáns a nagyerdői kudarczot megboszulandó, sergeket küldött Csíkra, melyeket Cserei Mihálynak is kénytelen-kedvetlen követnie kellett. Ezek a Mitácson átvonulván, váratlanul rácsaptak Csíkra, s Kozmáson 28 kuruczot levágtak, hadnagyukat, Csulak Martit elfogták; ugy levágták Bocskor Kelement Tusnádon,

másokat is, s ujból behódoltaták szokott vad modorban Csíkot*. Most is a Csatószeg és Kozmás közötti *Görgős* nevü réten halmok emelkednek, hová a Tököli- és Rákóczi-kor áldozatai vannak eltemetve.

Kozmáson alól a *Nyergestetőre* kap fel az ut, mi azonban most – miután Alcsíkban még teendőnk van – nem követjük azt, hanem átcsapunk *Lázárfalvára*, mely Csík délkeleti szögletében a *Czeczele*, *Bolondos* és *Nagy-Haram*-alkotta hegykaraj alatt igen festőileg fekszik. Régen mint többnyire jobbágyok által lakott helység, Felső-Fehérmegyéhez tartozott*; határán alaun és salétrom jön elő. Erdősége egész a torjai Büdös és Bálványosig berug.

Lázárfalva neve onnan ered, hogy régebb a szárhegyi Lázárok praediuma volt. Az országut régen Csíkból Lázárfalván át a Kápolnamezőn* volt felvezetve. Szép regényes vidéken Bálványos vára közelében elvonulva ment Torjára*. Ezen szép, regényes utat csakis a 18-ik század elején, a nyergesi ut elkészültével hagyták fel.

E végfalujában Csíknak alig találunk feljegyzésre méltót, legfelebb felemlitjük azon nagyobbszerü várkastélynak még most is tekintélyes maradványait, mely a falu felső részében a (Mohos felől lefolyó) *Tusnád pataka** és a *Hi pataka* közti hegyfokon fekszik. E kastélyt az Erdély történelmének oly nagy szerepet játszott Petki István épitette 1640-ben*, most elhagyatva, fedéltelenül küzd az enyészettel. 1643-ban Csík, Gyergyó és Kászon lustráját tartja Petki István* Lázárfalván.

Petki István egyike történelmünk legkitünőbb egyéniségeinek. 1636-ban I. Rákóczi mint békekövetet küldi Budára Bethlen Istvánhoz*, később a harcz Bethlen és Rákóczi közt kiütvén, Petkit Rákóczi a székely határszéli szorosokba küldi*. 1653-ban, midőn II. Rákóczi Lupul vajda ellen ment, Petki volt a székelyek és fizetett hadak fővezére*. Résztvesz a szerencsétlen lengyelországi hadjáratban, s onnan a fejedelem kiséretében jön haza*(876)). 1658-ban, midőn a törökök által fenyegetett II. Rákóczi György leköszönt (a május 22-ki országgyülésen) a kormányzó helytartók egyikévé Petki Istvánt nevezték ki*. Petki Rákóczinak mind végig hive, s midőn az 1658-ki vásárhelyi országgyülésen a török Barcsait beiktatta, a csíkiakkal visszatért*, s Csík Petki sugalmazására az adót Barcsaitól megtagadta*.

Rákóczi elestével Kemény János hive. 1661-ben Ali Pasha Petkit is megkinálta fejedelemséggel, de ő visszautasitá*. A Petki által vezetett Csík Kemény másodszori kiszoritásakor sem akarván Apaffinak hódolni, Ali serget küldött Csíkra, mely a Petki által vezényelt csíkiak hős ellentállása daczára is behatolván, Csíkot felprédálta, Petki Görgénybe menekült*. Később Apaffi trónján megerősödvén, az idegenkedő Petkit is megnyerte, s midőn 1662-ben Apaffinak a nagyvezér táborába kellett mennie, a távollétére kinevezett helytartók egyike Petki István, ki már ekkor Küküllőmegye főispánja*. E tájatt kellett elhalnia, mert neve többé nem merül fel. Im itt van rövidre vonva Petki életleirása; de e rövid vázlat is elég arra, hogy a korának jelesei közt oly kitünő helyet foglal Petki iránt az utas figyelme felköltve legyen, ki csak is tisztelettel közelitheti meg e romokat, melyek Petki emlékével

vannak kapcsolatban, elég arra, hogy minden székely becsülje azon férfi emlékét, ki félszázadon át dicsőségének egyik főbb tényezője, harczaiban vezére volt.

X. Al-Csík.

Tusnád. Tusnád-Ujfalu. Verebes. Csatószeg. Sz.-Simon. Sz.-Imre. Néhány szó a czigányokról.

Lázárfalvától átcsaptunk a délnyugati szögletben fekvő *Tusnádhoz,* melynek temploma messziről látszik, de a falu maga egészen a megérkezésig rejtve van egy mély, a Lázárfalváról lefolyó *Tusnád* vagy Verespatak átfolyta árok, vagy inkább szakadásban, mely a tér sik lapjában meredek partokkal ágyalta be magát. Tusnád három tizedből áll: *Szerethszeg*, *Sántaszeg* és *Alszegből.*

Tusnád egyike Csikszék korán kiemelkedett helységeinek, az 1567-ki regestrumban 41 kapuval jelenik meg, sőt az 1695-ik év április havában tartott fehérvári országgyülés 16-ik articulusának bizonyitása szerint, Tusnád oly taxális hely, mely a többi taxális helyekkel együtt csak is portai adót fizet rovás szerint; de fejedelmi adót nem ad. (Lásd e törvényczikket Erd. ország Tört. Tára II. k. 57. l.)

Tusnád és Verebes is Kozmás filiája volt, s csak 1726-ban szakadt el. Szép nagy temploma 1802-ben épült egy régi, már 1571-ben állott kápolna helyére*.

Volt erdélyi püspök, Kovács Miklós, Tusnádon született 1769-ben jan. 26-án.

Tusnádon alól van az Olt tulpartján *Tusnád-Ujfalu,* egy egészen uj, e század második tizedében keletkezett falu (1822-ben a tusnádi égés alkalmával költözött oda át néhány gazda) s ma már közel 1000 lakosa van. Ily falu-keletkezések Csíkban főként a némi kereskedéssel biró határszéli havasok között igen gyakoriak.

Tusnádon alól negyedórára kezdődik a tusnádi szoros, melynek nagyszerüen szép tájait e munka III. kötetében fogom tárgyalni; mostan az Olt-melléki csíki faluk ismertetésére szoritkozván.

Tusnádtól negyedórára van a jobbparti *Vermed pataka* beömlésén felül, filiája *Verebes,* melyről Kunits* azt mondja, hogy vasbányáiról nevezetes, most ezeknek semmi nyoma. Verebes lakói nagyban gyártják a szuszékokat (gabonatartó nagy faládák).

Kissé fennebb a *Fisság* Oltba szakadásánál fekszik *Csatószeg.* E faluval átellenben az Olt balpartján *Gőgös* nevü helyen nagy sirhalom emelkedik, hol a hagyományok szerint azok temettettek el, kik a keresztyénség felerőszakolásakor vivott csatákban estek el.

Csatószeg, miként Csík minden faluja, több tizedekre oszlik, neve ezeknek *Alfalu, Szentegyházfalva* és *Templomalja.* Az 1567-i regestrumban *Chyatozegh* néven 25 kapuval fordul elő.

Feljebb fekszik *Sz.-Simon,* fekhelye vizenyős és mocsáros levén, jellemzőleg mondja a példabeszéd, hogy „sárban heverő Sz.-Simon”. Nevét kétségtelenül ily nevü szentről nyerhette azon korban, midőn a keresztyénség felerőszakolásakor a faluk ős neveit ilyekkel cserélték fel. Sz.-Simon néven jön elő a XIV. század első felében is*. Sz.-Simon tizedei ezek: *Felszeg, Kutszeg, Kápolnaszeg* és *Bolhaszeg.*

Itt az a rendkivüli körülmény adja elő magát, hogy bár Sz.-Simon az anyaközség, pap és kántor mégis Csatószegen (filiájában) lakik.

Hegyeiben *Aladár* nevü helyen aranybányája van, melyet 1851-ben kezdettek müvelni, nagy reményekre jogositó kilátással. Ugyan a hegyek között van egy haldús *Nád* nevü tava is. Az Endes család Sz.-Simonról származik, *Endes* György régen azzal a házasság krónikájában talán páratlan önfeláldozással tette magát nevezetessé, hogy nejét Bors Annát, a tatárok elfogván, ő bár biztos menhelyen volt, előjött s kézre adá magát, hogy a tatárok sanyaru rabságát nejével megossza*. Szép, megéneklésre méltó történet, ellentéte a *szegény tatár* históriájának.

Szent-Simonon felül, alig negyedóra távolra *Szent-Imre* következik, mely község a balparti *Bedecs patak* és a jobbparti *Rege-* és *Bánya* patakok Oltba ömlésénél fekszik. Szent-Imrét is, miként Sz.-Királyt, az Olt két külön csoportra osztja. A folyam jobb partján levő rész *Olt elve* nevet visel, mely ismét *Pálszeg, Sándorszeg* és *Felszeg* tizedekre oszlik. A balparti csoport hasonlóan több alosztálylyal bir, minő *Bedecs, Tengerszeg* és *Alszeg.* Ugy látszik, hogy a helység ős elnevezésének emlékét *Bedecs* tartja fenn, mely az 1567-ki regestrumban *Bedechy* néven külön faluként szerepel 26 kapuval, mig a 30 kaput számláló Szent-Imre (Zent Emreh) szintén külön községnek jegyeztetett.

Az Olt e tájatt lassan folydogál (alig látszólag) elannyira, hogy álló viznek tetszik, felületén a nagylevelü *Nymphaea Lutea,* vagy *Nuphar Luteum* pompálkodik, mely, mikor virágzik, gyönyörü lepellel vonja be a viz fénylő lapját, miként a Nil hullámait a rokonfaju Lotusnak isteneket szült növény óriásai, partjain ibisek helyett fekete gólyák sétálnak komoly léptekkel. De a szép, virágos folyam gyakran vészt rejt keblében, mert mikor megárad, könnyen kiüt csekély magasságu partjai közül, s elusztatja az összegyüjtött szénát és gabonát.

Szent-Imréről irja magát a b. Henter család, Sz.-Imrén ütöttek tanyát 1707-ben az Aktont követett executorok; ezek, a mint Cserei M. leirja (Ujabb Nemz. Könyvt. 390. lap), oly iszonyuan gazdálkodtak, hogy a lakosok mind az erdőkre menekültek, s egész Csíkban csak a militia lakott. Soha török, tatár igy nem kegyetlenkedett, mint Akton németjei.

Szent-Imre hegyeiben régen müvelet alatti vasbányák voltak, a *Verem* nevü helyen salakja most is látszik.

De mi a falun tul vas természetü czigány csapattal találkoztunk, s mivel ennek az, egész Székelyföldön elterjedt, eredeti néptöredéknek egy képét már régóta le akarám venni, a vajdával alkudozásba ereszkedtem, hogy engedjék magukat lefényképezni,

az alku egy kis borravalóban csakhamar megtörtént, s én is közelökben sátrat vonva, levettem sátruk körül települve, mint ide csatolt képünk mutatja.

Sátoros czigányok letelepedve. (rajz. Greguss János.)

Mivel már ekként találkoztunk, sőt együtt is sátoroztunk a dádékkal, nem lesz tán felesleges származásukat, életmódjukat, szokásaikat, jellemöket itt néhány szóval körvonalozni.

Hogy e nép miféle fajhoz és törzshöz tartozik, hogy honnan jöttek s honnan terjedtek el egész Európában? azt elhatározni bajos; sokan állitják, hogy már őseinkkel mint fegyverkovácsok és zenészek jöttek volna kisebb számmal Ázsiából, nagyobb csapatban azonban 1417-ben jelennek meg Magyarhon határain. A magyar ezeket is, mint minden településöket, vendégszeretőleg fogadja, s több ezeren Laczkó vajdájok alatt le is települnek ide, többi részök tovább vándorolt; az itt maradottaknak Zsigmond király kiváltságokat ad. Más népesebb csapatok érkeztek a következő évtizedekben, Zsigmond ezeknek is védlevelet ad, ők Zindelo nevü királyokkal tovább vándorolnak, s Európa minden országaiban elterjednek; eleinte érdekkel viseltettek irántuk, jól kigondolt ámitásaikkal, czifra hazugságokkal áltatták a népeket, de csakhamar kitünt eredeti jellemök, melytől a lopogatás nem idegen, s mivel a társadalom fegyelmének magokat alárendelni nem engedték, üldözni és irtani kezdették. A legkegyetlenebb, a legvérlázitóbb rendeletek hozattak ellenök. Németországban főként vadállatokként üldözték, s még a mult század második tizedében törvény hozatott, hogy a férfiak mind felakasztassanak, a nőknek füleik metszessenek el. Egész hajtóvadászatokat tartottak ellenök, mind hiába, se kiirtani, se fegyelmezni nem tudták*.

Mig igy üldözték őket nyugaton, még embernek sem nézve, ártalmas vadállatokként pusztitották, addig keleten, Törökországban és nálunk kiméletesebb bánásmódban részesültek, s mint nagyon szapora faj, roppantul megsokasodtak; sőt a nép mulattatói, bohóczai levén, nem csak eltürettek, hanem némi kegyeletben is részesültek, s ekként üldöztetésükről, megszoritásokról szó nem volt*. A czigányok nagy része eredeti kóbor jellemét s szokásait annyi századokon át sem vetkőzte le, függetlenségi, szabad vándorlási hajlamukat még a nyomor és sanyaru éghajlat sem tudná megtörni; ők a társadalmi fegyelmet jóllétével, kényelmeivel, biztonságával megvetik, mint szabad, független beduinok vándorolnak, huzódnak vidékről vidékre, kimért, kiegyezett forgási körben mozogván, valójában a beduinok fajából eredettnek hinném, ha egy kissé több bátorsággal birnának; de hiszen láttunk már néhány czigány hőst is. Arczszin, alakkönnyüdedség, jellemvidorság, leleményesség, a tulajdonnak kevés tisztelete, s független, szabad életre törés, az

állandó lakásnak utálata, patriarchalis társadalmi szerkezetök, mind közös tulajdonok a puszták kóbor beduinjaival, kiknek eredete felől szintén nincsenek tisztában az emberek, miként a mi czigányainknak származásával. Nyelvök, mely bár nagyon müveletlen és más nyelvből való átvételekkel kevert, utasithatna leginkább fajeredetökre, de ezt tanulmányozni, kutatni s összehasonlitani még kevésnek jutott eszébe. Hogy arab számneveket használnak, azt nem kis bámulattal fedezém fel. Nevöket ők maguk Mezopotamia Singára nevü városától származtatják. Vajdájuknak patriarchalis tekintélye van, mig a fegyelem fel nem bomlik. Egy 1558-béli rendelet szerint vajdájuknak 1 forintot tartoztak évenként adni*. II. József megkisérté letelepitésöket, betiltá vándorlásukat, nevöket uj-parasztra változtatta, de minden eredmény nélkül. A társadalmi osztályzat közöttük szintén megvan, megvannak a válaszfalak, az egymást lenéző, megvető aristocraticus szellem, mert a czigányok három, illetőleg négy osztályhoz tartoznak.

Elsők a hurubások, kiknek városok és faluvégeken állandó lakásuk van, ezek vagy zenészek, vagy mesteremberek, vagy földmüvelők is; munkásak, serények, ügyesek, de kitartás nélkül, ha darabig ernyedetlenül dolgoztak, aztán siestáznak, hevernek, s mivel a mellett iszákosak, fennelgők és fényüzők is, nem tudnak jóllétre jutni.

Ezek lenézik a kóbor czigányokat, valamint a kóborok is megvetik és szánják a letelepülteket; amazok kevesebb számban vannak, s gyakran cserélik fel az állandó lakást a kóbor élettel.

Második osztály a *lepedősöké,* ezek aranymosó czigányok, csapatonkint járnak, az Aranyos s más folyókban is arany-port mosnak, mint nemes érczczel foglalkozók lenézik, megvetik a többit. Ezek is tömegesen lepedővel bevont ernyős szekereken utaznak, prémes nagy ezüst gombu bekesekbe öltözködnek, gyakran igen gazdagok, birtokukban nagy arany és ezüst billikomok vannak, mely mint a törzs tulajdona, a vajdánál áll, azt semmi áron el nem sajátitják, legfelebb, ha nagyon megszorulnak, zálogba teszik, de eladására nem birhatók, pedig néha igen szép műremekek vannak kezeik között, s oly büszkék, mint akármelyik angol lord.

A czigányok harmadik, legelterjedtebb, legnépesebb osztályát a *sátorosok* képezik. Ezeknél maradt meg a nemzeti jelleg egész eredetiségében; künn a mezőn, vihar-csapkodta sátraikban kell őket tanulmányozni. Mindeniknek van valami mestersége, üstökösök, kovácsok, késcsinálók, fejsze, furó, fürész s más eszköz-gyártók, csengetyü-öntők, lakatosok, rostások; műhelyök egészen primitiv, s bárhol is felüthető, egy kis kézi fuvó s néhány kalapácsra szoritkozván; de azért azzal bámulatos ügyességgel működnek. Mesterségükhez a szükségelt vasat ritkán veszik boltból, hanem megszerzik ők azt pénz nélkül is. A nők mestersége az ecsetkötés, e mellett ők árusitják el a gyártmányokat, szánalmat ébresztő purdé-seregtől kisérve járnak szét a falukban, hol hatalmas cserevásárt üznek leginkább ételnemüek- s rongyos öltönydarabokért alkudozva, főként az avas füstölt hust (mit ők műnyelven rincsezálénak hivnak,) kedvelik, s a könyörgésben (uzsukálásban) kifogyhatlanok; e mellett jövendőt mondanak, kártyát vetnek, kuruzsolnak. Az elesett marhát is megeszik, de a jó kövér ludat sem vetik meg, s mikor czigány van a határon, a

gazdaasszonyok nagyon ügyelnek majorságaikra, mert hát czigányaink nagyon communisticus hajlamuak. A mi külsőjüket illeti, rézszinüek, könnyüded, nyulánk termetüek, fekete, ragyogó szemmel, bozontos hajzattal s hófehér fogakkal, vékony, ruganyos izomzattal; mind oly tulajdonok, mik a beduin-fajjal azonosak, e mellett nyomor-edzettek, annyira, hogy a leghihetlenebb sanyaruságot vidoran türik. A nők között sok szép van. Az öreget *dádénak*, az öreg asszonyt *zsámbáknak*, a fiatalokat *csávéknak*, a gyermekeket *purdéknak* hivják, ezek 10–12 éves korukig ugy télben, mint nyárban ruhátlanul járnak, sőt gyakran lehet a purdé-sereget ily állapotban a legcsattogóbb hidegben kedvtelve csicsonkázva látni a jégen, vig kedélylyel tánczolni a hóban.

Ezek a bukfenczek vagy czigány-kerekek nagy mesterei, a szekerekkel versenyt futnak, bukfenczeznek, hogy az utas szánalmától néhány fillért kierőszakoljanak. Nyáron mozgó sátraik alatt laknak, télen földbe vájt üregekbe vonulnak, melyet sátruk lepedőjével födnek be, s ott füstölődnek inkább, mint melegesznek a sátor közepére illesztett tüz körül összebujva, ott dideregnek, vastag cynismussal daczolva nyomor s idő viszontagságaival; hanem mégis van egy rettegett ellenségük, a szél, mit semmiképpen sem állhatnak ki.

A zenének, főleg a tánczzenének, nálunk csaknem kizárólagos kezelői a czigányok. Székelyföldön a pásztorok leginkább csak furulyáznak, e hangszert használják a falusi legények is kedveseik ablaka alatt éji zenére; de a tánzzene egészen a czigányok kezében van, czigány nélkül vigadni nem tud a székely és magyar. A zenészek azonban inkább a letelepült hurubások között vannak, s sátorosoknak is van ugyan hegedüjök, de azt inkább saját élményökre s önmulatásra használják, mert bár sok nyomort kell kiállniok, vig kedélyök kifogyhatatlan; mikor éhesek, előveszi egyik hegedüjét, s zenéjére tánczra, énekre kel az egész sereg, öreg, fiatal eszeveszetten tánczol, még pedig nagy ügyességgel, s tagjaiknak utánozhatlan kacskaringós hajtogatásával; van ugyan az ugynevezett czigány nóta, de ez nem más, mint a magyar csárdásnak egy rángatódzó, szaggatott módozata, mert a czigány sehol zenét nem teremtett, hanem ugy nálunk, mint Törökhonban és Spanyolországban is elsajátitá a nemzeti zenét, s annak szellemét felfogva, bele találták magukat velök született zenészeti geniusok által.

A sátorosok vándor-karaványa igen festői, egy vagy két, nyomorukban és sátruk árnyában osztakozó, velök felnövő, velök együtt evő, ivó rosz gebéje minden ily csapatnak van, ezek szállitják a sátorfákat, munka-eszközeiket, s még a mellett tarisznyákban oldalaikra aggatják a járni képtelen kisebb purdékat is, ugy, hogy csak fejök lógg onnan ki; néhány sertés (disznó) is mindig tartozik a törzs vagyonához; ősi szokás szerint minden falu határán három napig szabad mulatniok, ha tovább akarnak időzni, a falusi előljáróság engedélyét kell kikérniök; rendszerint szép helyre, folyó és patakpartok virányaira települnek széltől fedett pontra. Öltözetük a vidék rongya, a szines posztó-ruhát, virító szineket, fényes gombokat nagyon szeretik, a férfiaknál a piros nadrág, nőknél piros rokoja (fersing, köntös-alj) és piros csizma vágyaik netovábbját képezik.

Vallásuk nincs, szinleg azt a vallást követik, a mely falu határán vannak; fizetésért gyakran változtatják hitöket, ugy látszik azonban, hogy volt hajdan nekik nemzeti vallásuk s nemzeti istenök, kit Devhlá-nak neveznek; de ez ős vallásnak most már csak homályos hagyományai maradtak fenn.

Házasságot a vonzalom s rokonszenv alapján kötnek s minden szertartás nélkül, mint mondani szokták, a fűzfa alatt esküsznek össze, közel rokonságra sem igen ügyelve, még pedig jókor, csaknem gyermekkorukban szokták ezt a teketória nélküli szövetséget létrehozni. A bánatot önmarczangolással, hajok tépésével, arczaik összekarmolásával fejezik ki, ilyenkor a kétségbeesés élő képei.

Van még egy negyedik, illetőleg a sátorosoknak egy alosztálya, a *kalányosoké*, ezek fakanalakat, teknőket, seprőket gyártanak; többnyire nagy erdőségek közelében sátrak alatt laknak; ezek a czigány nemzet páriái, s mint fából dolgozókat lenézi még az érczből dolgozó sátoros is; a lepedős plane szóba sem áll velök. A czigányoknak létele annyira össze van forrva a mi nemzeti életünkkel, hogy ezen rövid ismertetésöket itt szükségesnek hittem és méltányosnak is, mert ők elég szerények voltak az utóbbi igényteljes korban, midőn minden kis néptöredék saját nemzeti autonomiát követelt, s minket, ős nemzeteit e hazának, ki akartak szavazni – szerények voltak, mondom – hallgatni s elismerni azt, mire haza értök tett akkor, midőn Európa más népei tüzzel-vassal pusztitották, pedig hát ők is hivatkozhatnának nagy multjokra, veres tengeri utjokra, hatalmukra, midőn Páris remegett hősiességüktől, nagy-idai hős tetteikre stb., s végre még ők is egy kis történelmi erőszakolással egybeköthetnék magukat Xerxessel, Hannibállal, a khalifákkal, s Isten tudja miféle nagy nemzettel, mert hát utóvégre is ők lehetnek ezen nagy nemzeteknek meghódolt rabszolgái s hűbéresei. Hanem hát hagyjuk e kérdést bővebb megvizsgálásra élczlapjainknak s czélunkhoz illő komolysággal térjünk vissza Csík szép terére.

Szent-Imrén felül Sz.-Király következik, hol mi a kászoni országutra térve, már ismert vidéken folytattuk utunkat Kozmásig.

XI. Kászonszék.

Nyergestetői vár, régi sirok. Csaták a Nyergesen. A Potyó halálánál talált sirkövek. Hindó tartománya. Vészes patak. Kászon-Ujfalu. Kászon völgye, Háromszék Szent-Lélektől.

Kozmáson alól az ut szük völgybe tér, onnan a Nyergestetőre emelkedik fel. E hegy a székely krónikában s más régi okiratokban is *Nyirgócz* vagy *Nyrgócz* név alatt fordul elő, s Csík egyik legnevezetesebb hadpontja. Midőn a tetőni keresztfát állíták, két régi sirkövet találtak, melyek egyike az 1550 körül itten tatárok elleni csatában elesett Potyó papé volt.

Hogy e hadtanilag nevezetes pont megerősitésére őseink gondoltak, mutatja azon erőd, mely az országut által érintett tetőtől alig 50 lépésnyire az utat uralgó, most fenyőbokrokkal benőtt pontokon van.

Ez erőd négyszögalaku belterét, mely alig 36 négyszög lépés területü, behantolt, fanőtte gátony környezi; az e gátonyt körülfolyt mély, széles sáncz most is kivehető. Bejárata a nyugati oldalon volt, hol a falrakatnak csalhatatlan nyomai tünnek fel; hogy mikor épült s mi volt neve, arról semmi adat, még hagyomány sincsen.

Csík egy minden oldalról magas havasok által körülölelt és védett természetes erősség; oda bejutni bármely oldalról is bajos, s e bejutási pontok is olyanok, hogy azokat könnyen lehet védni és elzárni. Ez elzártság, ezen természetileg való fedezés még a nyiltabb, s folyamainak kifolyást engedő déli részen is megvan, mert itt is csak két könnyen védhető szoroson lehet oda behatolni. Ezen hadtanilag fontos bejáratok a tusnádi szoros és a nyergesi ut. A Nyerges ugyan nem szoros, hanem hegyvonal; de oly hegyhát, mely teljesen uralogja a Kászon felől oda vezető szük völgyet és a Nyerges keleti oldalán felvonuló egyedül lehetséges utat.

Csekély ide helyezett erő hadseregeket tudna feltartóztatni. S hogy a Nyerges hadtani fontosságát többször használták fel, arra történelmünkben több adatot találhatunk; – mert itt verték szét 1550-ben a székelyek Kemény János vezetése alatt István moldovai vajda öcscsének seregét, ki a Martinuzzi és Petrovits összekoczczanása előidézte zavarokban a porta által küldetett *Erdély* feldulására*.

Itt állottak meg a csíkiak 1660-ban, midőn a Háromszéket neroi kegyetlenséggel duló Barcsai Gáspár közelge, Csíkot hasonló sorsra juttatni; innen izenték meg ezen hazafiui vérrel táplálkozó szörnynek, hogy ne közeledjék, mert ők utolsó emberig oltalmazni fogják határaikat, s mig közülök egy is él, oda be nem bocsátják. Ez elhatározott fellépés menté meg Csíkot a feldulástól, mert Barcsai a fejedelem parancsából fegyverszünetet kötve, a segesvári országgyülés közbeszólása megmenté Csíkot*.

És itt állott 1849-ki aug. 1-jén Tuzson János honvédezredes, ki Bem által Moldovában feledtetvén, esetlegesen éppen a sz.-györgyi csatavesztés után érkezett vissza Háromszékre, hol minden veszve levén, kis csapatjával s néhány ágyuval Csík felé vette utját. Miután Kászon-Ujfaluból a felnyomuló oroszok és az azok után jövő Clam-Gallas elől egy heves csata után visszavonulni volt kénytelen; (júl. 31-én) a Nyergestetőn állitá fel fedett helyzetben ágyuit s elszánt honvédeit. A mitsem sejtő oroszok minden elővigyázat nélkül tömegesen nyomultak fel a meredeken emelkedő országuton, Tuzson bevárta lőtávolságra, s akkor kartács-tüzzel sepreté őket le. Sokszor kisértének az oroszok elszánt, kétségbeesett rohamot, de az oroszlánként harczoló honvédek és a halált osztó ágyuk mindig visszaterelték. Végre találkozott egy kászoni oláh, ki a kozákokat mellékösvényeken bevezeté Sz.-Márton felé Csíkba, s igy a nyergesi hadállás megkerülve, hátulról levén fenyegetve, Tuzson kénytelen volt az eltiprott szabadság ezen utolsó győzelme után feladni hadállását, s a tusnádi szorosból elvonuló Gál Sándorral csatlakozva, a Mitácson átcsapni. Az

uttól jobbra eső magaslaton az ágyuk mellvédei most is látszanak. Ezek egyedüli emlék-hantjai a Székelyföld kétségbeesett végküzdelmeinek; és midőn a hazafi a dicső napok emlékei által szentesitett hantokat tapodja, midőn e hősies harczok emlékeivel találkozik, ne szomorodjék el? Ne, mert e harczok nincsenek eredmény nélkül: azok erkölcsi nagyságuk egész fényében állnak a világ előtt, és a szent szabadság érdekében kiontott vér bizonnyal gyümölcsözni fog, s eredményes lesz, ha nem is a küzdőkre, de bizonnyal azok utódaira nézve. Némileg a nyergesi emlékek közé sorozandó azon két feliratos kő, melyeket Kozmási Potyó hadnagy a Nyergestetőtől félórára eső Potyó halála nevü helyen talált, s melynek most Kozmáson Potyó hadnagynak eladott házánál a tüzhelybe vannak berakva, s mivel ott veszendőben vannak, ide igtatom azoknak már is bajosan olvasható feliratát:

ILJ
PAPA POTYO
EL IANOS NEVEM
MEG GYILKOL-
TAK a MIKES
I. KORUCZI.
1661.

A második kövön ez áll:

T: EML-ÜL
Po. PE. 1711.

A kövek töredezettek s ekként a felirat hiányos levén, értelmezése bajos. Az első kő legfelső sorában levő *ily* milynek látszik része lenni, tovább *Papa Potyo, el* (vég szótagja egy kitört szónak) *János nevem megyilkoltak a Mikes I.* (István) *koruczi* (kuruczai) 1661-ben.

A másik kövön T (tette) *eml-ül* (emlékül) *Po* (Potyó) *Pe* (Péter) 1711.

A helyelnevezés s a hiányos feliratokból annyit vonhatunk ki, hogy valamely Potyó János nevü embert megöltek Mikes kuruczai, de hogy ki volt az a Potyó, s miért szenvedett halált, azt felderiteni nem tudhatjuk mindaddig, mig valamely ujabb felfedezés nyomán a titok fátyola fellebbenve nem lesz, azért a jövőnek hagyva e kérdés megfejtését, folytassuk utunkat.

A Nyergesről lelejtve, a Nyerges pataknak szűk, homoksziklák-határozta völgyecskéjébe értünk, mely keleti irányban halad, s csak alább a *Hindó tartományából* letörtető *Vészes patak* beszakadásánál szélesül egy kissé ki. Ott fekszik *Kászon-Ujfalu*, mely Csík-Szeredától egy posta, pedig kettőnek is megjárná, mert közel négy mértföld. Egyáltalában Erdélyben a postaállomások felosztása aránytalan, s szükséges lenne azoknak szabályozására gondolni. Ugy látszik, hogy Ujfalu két faluból alakult, mert az 1702-ki összeirásban *Ujfalu* és *Felső-Ujfalu* van bejegyezve*.

Ujfalunál az addig keleti irányu völgy délre kanyarodik, s (a Kászon vize völgyével egyesülve) ezen irányban halad *Kászon völgy* név alatt egész K. Sz.-Lélekig. Szük,

kopár, jellemtelen vidék ez, melyen az utazás unalmas, miért az e völgy végig futására igényelt három óra kétszer oly hosszunak is tetszik; de minő kárpótlás, minő meglepetés vár az utasra, midőn a Perkő alatt elvonulva Sz.-Lélektől, egyszerre maga előtt látja Háromszék gyönyörü terét, hátterében a Barczaság és Bodza havasaival. Valódi igéret földje a pusztán való kóborlás után. Ennél meglepőbb, nagyszerübb pontot sehol sem láttam, talán Kis-Azsiában Brusza terével párhuzamositható, csakhogy ez még amannál is nagyobbszerü, mert ott csak egy havas van, az Olymp, mig itt a havasoknak száz meg száz alaku csúcsai tünnek fel, s a Bucsecs az Olymppal ugy magasság-, mint szépségben mérkőzhetik, a Királykő és Csukás azt alakszépségre jóval felülmulja, s aztán Brusza terjedelmes tere koránsem oly szép és lakályos; a természet itt is, ott is mindent megtett a vidék felékitésére, de ott az ember keze csak itt-ott igyekezett valamit rendezni, szépiteni; itt Háromszék áldásdus terén minden hant hasznositva van, az ember festőileg rendezett falvaival, a táj nagyszerüségéhez illeszthető templomaival, s a mult idők regényes romjaival ékitve, elevenité e tájt, pezsgő életet fakasztott, annak vidor szinezetet adott, szóval Isten kezéből, a teremtés nagy kohójából kikerült durva anyagot az ember idomitá, annak látszó felületét kicsiszolá és felékité.

De e tájt majd tüzetesebben fogjuk megismerni háromszéki körutunk alkalmával, itt csak azért emlitem meg, hogy az ez oldalról Háromszékre menőt e pontra figyelmessé tegyem, mely figyelmeztetés után Kászonszéknek szük havasias tájaira siessünk. Azonban mielőtt ezt tennők, szükségesnek látom, a jelen megérthetése tekintetéből, a multat is egy kissé szellőztetni, s a lehető rövidséggel, dióhéjba szoritva, Kászonszék alakulását, s Csíkhoz való viszonyát megismertetni.

XII. Kászonszék.

Kászonszék alakulása, a harczokban hős népe, szabadalmai. Nagy-Kászon, régi temploma, kápolnája, Szetye vára. Jakabfalvi fürdő, gyógyforrásai, vidéke. Mocsvár pataka. Hegyes, Nemere. Kistölgyesi szoros. Uz völgye. Tábla pusztája. A Bükkös alatti várhely, regék. Kőkert. Büdösszék. A kistölgyesi szoros általános jellege.

Minden arra mutat, hogy az ős erdők által boritott, lakás és földmüvelésre kevés tért nyujtó Kászonszék Csík gyarmatjai által népesittetett; a csíki krónikában találjuk a Kászonszékre vonatkozó első adatot, és első nyomát ezen gyarmatositásnak; ugyanis Gázon, öcscsét Lankonarathot megölvén, ennek fiai által üzőbe vétetett, de Apor (Upor) Sándor pártfogása alá vette az elmenekült Gázon harkászt, és a Nyrgocz (Nyerges) havasa mögötti völgyben telepitvén meg, ezen megszállt tartomány az ő nevéről kapta *Kászonföldje* elnevezését. Ez volt tehát Kászonnak Csíkból jött első gyarmata; de a keresztyénség felerőszakolása miatt keletkezett harczokban, a rabonbánok földje néptelenné válván, Sándor (Sándour) István az ő atyafiait telepité oda, és pedig a *Nürgöz* (Nyerges) földe mögé helyezé atyafiai *Ugron* fiait, kik közül megnevezést érdemelnek *Borz*[*], *Zököl*[*], *Borida* vagy *Bonda*[*], *Béél, Gere, Torona, Lepp.* Ez volt e szerént Kászonszéknek második gyarmata.

A kászoniak Sándor Istvánnak tatárok (kunok) elleni harczában kitüntetvén magukat, László herczeg (a későbbi szt. László király) Kászonszéket önálló hatósági joggal ruházta fel, mint külön széket*.

1324-ben *Dok Kászonban* kilencz ember utód nélkül halván el, ezek jószágait Robert Károly Opor Sándornak és István fia Egidusnak adományozza.*

Gázon harkásznak ivadékai minden időben kitüntették magukat, hősök voltak nem csak a kunok elleni harczokban, hanem később is, mert Zsigmond király moldvai hadjáratakor 1390-ben, a seregében levő kászoniak oly hősileg harczoltak, hogy a király egy nyert győzelem utáni jó kedvében felszólitá, hogy kérjenek jutalmat, kérésük pedig az vala, hogy őket Csíktól különszakasztva, saját maguk közül választandó királybiró és hadnagy alá helyezze, hogy nekik székezési jogot engedjen, minek alapján, mint szabad székelyek ők is szabadságukat élvezhessék, s Csík hatalmaskodása alól felszabadulhassanak. A király kérésüket készséggel teljesité, s őket szabadalomlevél által biztositá önkormányzati joguk élvezetében, de a csíkiak önérzetét és büszkeségét sérté a kászoniaknak ily előjoga, miért szabadalomlevelüktől akként foszták meg, hogy tizenkét előkelő kászoni lakost elfogván, elbocsátásukat csak azon feltétel alatt igérték, ha Zsigmond királytól nyert szabadalom levelüket előmutatják, mit ha nem tesznek, az elfogottaknak fejét veszik. A kászoniak előmutatták a kivánt védlevelet, a foglyokat ugyan elbocsáták ekkor, de a védlevelet visszatartották.

A kászoniak eleget szorgalmazták annak visszaadását, többek közt 1437-ben Pataki Antal nevü lófőt küldötték Csíkba, ki midőn a védiratnak visszaadását fennen követelné, fogságra veték Szt.-Tamáson Nagy Lázár István házánál; Lázár Bálint ennek fia kiszabaditását igérte, ha a kászoniak őtet maguk közé fogadják, s midőn a 6 nem birta a tisztet a *Halomnemel* egyszer ő is birja. A kászoniak megigérték ezt, s ő megszöktetve Patakit, maga is átköltözött Kászonba, hol a szentegyház alatt egy szobában kitelelvén, kikeletkor a kászoniak jeles helyet adtak neki minden hozzátartozó erdeivel, mezeivel, szántóföldeivel, halas vizeivel stb. Mátyás király 1462-ben Medgyesről két itélőmesterét Gergely mestert, Bodó Gáspárt, és Bodó Mihály prépostot, korlátnoki titkoknokát bocsátá ki a székelyföldre. Ezek székről székre járván itéletet tenni, midőn Csíkba érkeznének, Lázár Bálint a kászoniak erélyes védője, a néppel együtt elibök járult s elpanaszlák, hogy minő *„inségben vannak a szegelet földön”* (Kászonban), el azt, hogy Zsigmond királytól szolgálatjuk jutalmául nyert szabadalmaikat hogyan sajátiták el a csíkiak, miként nyomják és sanyargatják, s foszták meg önkormányzati joguktól. – Ennek bizonyitékául az itélő mesterek a Lázár Bálint által kijelölt 24 kászonit és csíkit kihallgatván, még pedig egy asztag lábon ülve, miután azok egy (Szt. Simoni) kivételével mind igazat adtak a kászoniaknak, az itélőmesterek oda utasiták, hogy a Medgyesen mulató királytól – kinek a vallomásokat be fogják mutatni – kérjenek védlevelet. Lázár Bálint el is ment az itélő mesterekkel Medgyesre, hol a király megvizsgálván a bemutatott okmányokat, kiadta Kászonszék védlevelét, melyben Zsigmondtól nyert szabadalmaikat, kiváltságaikat megerősiti és helybenhagyja*
.

Az eszélyes Lázár Bálint ezen védlevelet átadja egy biztos barátjának, mivel őtet udvari fondorkodások következtében Mátyás király elfogatván, Pörkölybe (Tótországba) küldi, de Kászon népének könyörgése, s ártatlanságának kiderülte folytán egy év mulva kiszabadulván, barátjától elhozta a nagy és igazságos királynak Kászonszék önállóságát biztosító adománylevelét. És azóta Kászon Csíktól külön szakadva választott magának királybirót, hadnagyot, s saját választott birósága előtt látta el ügyeit. A Kászonszék érdekében annyit fáradott és szenvedett Lázár Bálint épen tiszti évében halt el; de utódai is megtartattak az igért kitüntetésben s minden harmadik évben vagy hadnagyok vagy birák voltak; igy birták ezt fiai András és Ferencz is*.

Kászonszéknek önkormányzati függetlensége azután mindig tiszteletteljesen tartatott, Mátyás királytól nyert szabadalmaikat megerősiték és tiszteletben tarták a nemzeti fejedelmek is*, nem csak, hanem Báthori Gábor őket minden adó alól kivévén, csak a katonai szolgálatra szoritja. És ezen önkormányzati függetlenségöket külön király birájok alatt (mint Csík fiuszéke) egész 49-ig fenn is tarták*.

Kászonszék a Bornemisza és Balázsi családok ős fészke, mindkét családból sok jeles egyén került ki.

K.-Ujfalutól keletre törtet le a *Kászon vize*, melynek havasias küllemü völgyét félkörben hajló havasok festői lánczolata kereteli. E havassor magasabb csúcsai *Káposztáshavas, Jáhoros, Impérhavas, Piripotartómánya*, alább a havasoknak azon roppant zöme, mely a kistölgyesi és az ojtozi szoros közé ékeli magát a *Nemere* és *Nagy Sándor* csúcsokkal. E havastáj egyike honunk legszebb, legtermészetáldottabb vidékeinek, az ember alig érinté annak széleit, bennebb eső ős erdeiben még a szarvasok, őzök és medvék zavartalan tanyája van, szikláiban nemes érczeket, kőszenet olvasztott a teremtő, s roppant kincseit még nem ismeri, nem érinté az ember keze, legfölebb a terhelő adórendszer hatott be e használatlanul heverő rengetegekbe, s egy-egy vadász zavarja fel az ünnepélyes csendet. Mi e havastájnak szintén csak szépségi kincseit pillantók meg, s azokat felemlitjük az itt utazók tájékozására.

Most pedig lássuk, hogy az ember hol választott tanyát? e vidék melyik zugába huzta meg magát? hol van az a *Nagy Kászon?* melyet Szászkius városnak mond lenni, pedig biz a nem város, hanem négy, csaknem egészen összeépült faluból alakult s a Kászon vize felső völgyét egészen elfoglaló nagy község*, s midőn az Ujfalu felől jövő egy magaslatról megpillantja a körvonaloztuk nagyszerü havas-lánczolatot lábainál a Kászon völgyének félmértföld hosszu vonalán e hosszu nagy falut, sürün egymáshoz épült vidám házaival, fenyves csoportok közt fekvő templomaival, a Balázsiaknak szép jegenyesorok közül kiemelkedő kastélyával, akkor bizonnyal, ha szép iránt fogékony szivvel bir, meg lesz lepetve és hatva e nem megvetendő látványtól. De lássuk e csoportositott faluk felosztását s nevezetességeiket.

Fel-Tiz[*], *Altiz* és *Impér*[*] hajdan mind külön faluk, most tökéletesen össze vannak épülve, s az alább fekvő *Jakabfalva* is alig van nehány száz lépésre, fürészmalmok által beépitett közzel elkülönitve. E faluknak csinos szép házaik vannak, s a falu között átfolyó *Kászon vizén* fürészmalom fürészmalmot ér, a zugó pataknak ezüst tükrökben lerohanó zuhatagjai pedig nem egy meglepő festői pontot tárnak fel. A lakosok nagy része törzsökös székely, bár vannak itt elszékelyesedett, de nemzeti öltözetöket megtartott, többnyire pásztorkodásból élő oláhok is (régen jobbágyok) kevés számban. A népség főfoglalkozása a deszka és zsindelymetszés, melylyel nagy kereskedést üznek s cserevásár által szerzik be életszükségleteiket, mert kevés müvelhető földjök van. Nagy Kászon 1840-ben három sokadalmat[*] és szombatnapi hetivásárt nyert, mi emelkedésére jótékony hatással van.

Régen Kászonszék 5 faluja (mert egész Kászonszéket csak 5 falu alkotja) egyetlen egyházközséget képezett. *Nagy-Kászon* elnevezés alatt, mely 1332-ban *Kazun*[*] és 1333-ban *Kasun* néven jön elő[*]. Kászon-Ujfalu 1701-ben, *Jakabfalva* 1782-ben szakadt el s lett külön egyházközséggé. E terjedelmes egyházközség közös temploma *Altiz* délnyugati végénél, a fenyves erdő árnyalta *Egyházhágó* nevü dombtetőt koronázza s ma is megyés temploma az együtt maradt három falunak. Ez egy, a későbbi kiujitások által eredeti idomából teljesen kivetkőztetett, gót izlésü épület. Csak is egyes műidomokat találunk még, melyek keletkezési korának hozzávetőleges meghatározhatására utmutatóul ajánlkoznak. Ilyek hosszukás gyámkövekre nyugasztott boltozat gerinczei a szentélynek, melyek a késő gótkor modorában tagozvák, ilyen szentélyének polygon záródása, csúcsives diadalive, és csúcsivvel záródó sekrestye ajtaja, melynek bélletét horonyok közé foglalt két henger tagozza. E henger-tagok kivájt (canelirt) talapról emelkednek. Ilyen még teljes épségben fennmaradt szentségfülkéje, melynek körives nyilatát szögletein leszelt négyszög keret veszi körül, miről falszalag emelkedik ölnyi magasságra, hol horony és kajács alkotta párkányzatra kajácsos tetőzet jön.

Hajója teljesen át van renaissance stylbe alakitva, csak is két ajtaja maradt meg. Ezek közül déli mellék ajtaja átszelt lóherivvel záródik, s diszes vesszőművel van körülkeretelve. Nyugati főportaléja körivvel záródik, bélletét három mély horony közé helyezett két hengerpálcza tagozza. Sajátságos azon elrendezés, hogy a hossz-szentélynek a hajóhoz viszonyitott keskenyedése kivülről ugy van kitöltve, hogy minden két oldal-tám között egy körivben záródó vakalakitásu váliv (arcade) van bemélyitve.

Már most a körivnek a csúcsivvel való combinatióját észlelve, s feltéve azt, hogy a késő gótkort jelölő boltozat és oldalajtó későbbi odatoldás, mégis ez egyház épitési korát legfelebb az átmeneti korszakra, tehát a XIII. század végére tehetjük, s igy félrevezető a diadaliv elébe befalazott cserfagerendán lévő felirat, hol 487-ik évszám olvasható[*].

Egyik harangja 1642-ből való[*].

A templom keritésbe egy domborfaragásu sirkő van befalazva, egy papialak, felette két czimerpaizs, melyek egyikébe kehely, a másikba szablyás oroszlán. Köriratából csak is *Mich. Lukács* kiolvasható. E sirkövet többen nagyon réginek tartják, pedig ez a Lukács a mult században volt kozmási lelkész, s mint ilyen, Csik-Somlyón több alapitványt tett. 1730 körül elhalván, mint kászoni fi, ide temettetett el*. Ugyan itt van eltemetve Csikszéknek volt főkirálybirája Balázsi József, és korán elhunyt jeles fia Sándor. Régészeti s főként egy tévfogalom helyreigazitása tekintetéből meg kell látogatnunk a *Feltizen* fölül szintén dombtetőn fekvő *Szent-Katalin-kápolnát*, melyről a nép azt hiszi, hogy még a pogányok épitették, s e tévhitet megerősitette Benkő József, s utánna Benkő Károly is*, kik e feltevést munkájukba felvették. E kápolna omladozó állapotban van, s azért mielőtt eltünnék, sietek annak keletkezési időszakát meghatározva, a valót felderiteni. E kápolna müidomait, mint polygon záródását, keskeny csúcsives ablakait, s átszelt lóherivvel záródó ajtaját vizsgálva, a csak kevéssé szakértő is azonnal meg fog győződni, hogy koránt sem valamely a századok homályába vesző pogány emlék, hanem egy a késő gót korban (tehát a 14-ik században) épült keresztyén épület.

De e régi szent épületek mellett ne feledjük a multnak harczias emlékeit is.

Kászon Impérből Ujfaluba vezető uttól nyugatra, a *Kandatető* alatt lesiető *Szetye patak* balpartján, régi várnak látszanak nyomai. E vár térhelyen fekszik, lapu alaku, s csak 200 lépés kerületü; déli oldalait széles mély sáncz övedzi, melyben kincskeresők vájta üregek vannak. Egy ily ásás alkalmával régi cserfa-csebret találtak. E vár hatalmas gátonyában sehol kőfalnyom nem mutatkozván, azt kell hinnem, hogy csak földvár volt. Hagyományilag megőrzött neve *Szetye vár* (mi a Szitha vagy Szityha-hoz hasonlitna), a néphit szerint török vár lett volna. Kérdés: hogy ez nem egyike-é Avar őseink földvárainak, kiket, mint tudjuk, gyakran neveztek törököknek még a történészek is.

Sebeint Kászon három váráról tesz egyszerüen emlitést; már most kérdés, hogy hol voltak azok? Kászon Fel-Tiznek egyik negyedét *Kővár*nak hivják, s ily nevet visel a mellette nyugatról fekvő dombtető is, de ott bár a hagyomány várat keres, semmi épületnyomra nem találtam. A fürdőhöz vezető völgybe *Mocsvár pataka* szakad, ez elnevezés nyomán bebarangoltam e vidéket a nélkül, hogy valami várnyomra találtam volna, továbbá a *Mocsvárpatak* fejénél lévő, s gyönyörü sziklaszálakkal ékes *Hegyeskő*-től nyugatra Impér felé folyó *Bakmájpatak* mellett egy helyet *Bakmájvárának* neveznek, de itt sem találhattam semmi épületromra, bár régi szántóföldeknek mesgyéi mutatják, hogy ezen most vadon vidéken egykor földmivelő emberek laktak, sőt a Bakmáj völgyében még e század elején müvelet alatt állott arany- és ólombányák is voltak, sok vaskő és igen jeles porczellánföld is van ott, de ezek mind használatlanul heverő kincsei a természetnek.

Ekként ha Sebeint három várát egybe akarjuk hozni, nem találhatunk mást, mint az emlitett *Szetye várát**, a *Nyergestetői várat,* és a kézdi Sz. Léleknél leirt (e munka III-ik kötetében) *Czecze várát,* melyek mind Kászon területén feküdtek.

Már ismerjük Kászont a *jakabfalvi fürdő* kivételével, pedig ez alkotja Kászon fő nevezetességét, azért ahoz is elvezetjük kedves olvasónkat.

Jakabfalvánál a keletről lefolyó *Gubás patak* szűk völgyén kell darabig felmenni, melybe balpartilag szakad be a fennebb emlitett *Mocsvár pataka*. Ennek sziklás előhegyein túl elvesz a *Gubáspatak* neve, mert a kelet irányát megtartott völgyön lejövő csermely *Gadzpatak* nevet, egy másik észak-kelet irányból lejövő mellék csermely *Borpatak* nevet kap; ez utóbbinak szűk, magas hegyek bekeretelte völgyében fekszik – fél órára a falutól – a *jakabfalvi borviz.*

E fürdő egyike legnevezetesebb gyógyforrásainknak, s főként a korunkban fájdalom igen elharapódzott görvélykórban (scrophulás bajokban) csudaszerü gyógyhatással bir, sőt ez irányban ható egyedüli gyógyforrásunk. Magam is csaknem egészen nyomorult, s halálra szánt gyermekeket láttam innen ép, egészségesen távozni, de azért mi mégis külföldi fürdőbe megyünk, ott költjük pénzünket, s az itthon található egyedüli biztos gyógyszert mellőzzük. Pedig e fürdő tulajdonosai, a Balázsiak, mindent megtesznek emelésére, s ha nincsenek is ott fényes termek, czifra épületek, elég kényelmes szállásokkal kinálkozik, melyek rendszerint különböző honi városok és faluk neveire vannak elkeresztelve, s midőn egy-egy kedves hölgyvendég mondá, hogy Udvarhelyre, K.-Vásárhelyre stb. megyen, csaknem fájlaltuk távozási szándékát s csak később a viszonyokkal jobban ismerkedve tudtuk meg, hogy illetőleg nem elutazott, hanem szállására ment.

A kászoni borviz szállitható, a bort – nagy szénsav-tartalommal birván – főzi, s főként Háromszékre igen sokat hordanak szét. A főforrás egy szép homokkő-sziklából fakad fel csaknem kimérhetetlen bőségben, fürdéshez is (melegitve) ezt használják*. Közelében egy másik, fennebb a völgyben egy harmadik, valószinüleg egytermészetü forrás van, sőt egy délrébb eső mellékvölgyben *Szemkut* is van, melyet szembajokban használnak.

A kászon-jakabfalvi fürdő látképe.

A fürdő vidéke, mint mellékelt képünk mutatja, szép, regényes, a havasi friss lég már maga is jótékonyan hat a beteg kedélyre, a gyönyörü fenyves erdők közötti séták felderitik és felvillanyozzák még az életuntat is. E mellett igen érdekes és szép kirándulásokat lehet tenni az innen 5 óra távolra fekvő *Nemere tetőre,* honnan a körlátványok legnagyszerübbike tárul fel és az *Uz patak* átfolyta *kistölgyesi szorosba*. Ez utóbbit, mint még senki által nem tárgyaltat, röviden ismertetni nem tartom feleslegesnek.

A völgybe messze felnyuló *Nagy-Kászont* elhagyva, csakhamar a Kászon vize fennvidékére ér az utas, egy hegyszorosba, melynek kezdetét a *Szarvaskő* regényes sziklafoka jelöli. A számos fürészek letarolta vidéken egymást érik a kies mellékvölgyekből letörtető havasi csermelyek, mint a *Fehérkő, Kászon, Lesőd, Margit pataka.* Ez utóbbinak menedékesen emelkedő völgye a *Fehérviz* nyakára vezet, mely csekély emelkedésü hegyhát vizválasztó Erdély és Moldova közt, mert az ennek északi alján letörtető *Uz vize* már kisiet a hazából.

Az innen messze, a Sz.-Márton háta mögötti *Ástut fejéből* eredő *Uz* már itten tekintélyes folyam, mely lefelé haladtában más tekintélyes havasi patakok beszakadása által gyarapodik. A balpartilag beszakadók közt jelentékenyebbek a *Bencze, Medvés, Sétár, Rácz, Sóvető, Magyaros* patakok és a határszéli *Tábla pataka.* Jobbpartilag beszakadók közt *Medgyes, Baska pataka,* vagy *Bas vize,* végre a Nemeréből eredő és az Uzzal nagyságban versenyző *Veresviz**, melynek beszakadásától kezdve az Uz könnyen hajókázható lenne.

Az Uz vidéke vadregényes havasi táj, mindenfelől magas, meredek, fenyvesnőtte; itt-ott szép sziklaszálakkal ékes havasok keretelik be a folyam szükre szabott völgyét, hol csak is a zajongva rohanó pataknak és az utnak marad fösvényen kimért helye; ez ut pedig leborzasztóbb minden havasi utaink közt, az uton sziladarabok, melyeken alig lehet áthatolni, a folyamon hidak, melyekre lépni borzad az ember, mert azok akként alkotvák, hogy két átvetett gerendára reá vetnek egy halom szindeszkát*, melyek a lovak léptei alatt ide s tova csuszkálnak. Ilyek ezen félelmesen ingó hidak, melyek alatt néha nagy mélységben rohan a sziklaéleken habbá tört folyam, s melyre lépni csakis az ily borzadályos átkelésekhez szokott havasi ember és ló mer; de hát mire is ut és hid e lakatlan vadonban, hol hiába keresünk egy emberi lakot, hiába helyet, hová a földtől terményt erőszakoló ekét bekasztani lehetne? Azért, hogy a rombolás és dulás behatolhasson ezen minden emberi tanyától távol eső vidékre is; azért, hogy e rengetegek szüziességét is megadóztassa az önző ember romboló keze; azért, mert e folyam mentén vagy 14 fürész van, és e tizennégy erdőfaló elégséges arra, hogy a folyam mentén mindenütt siralmas képét lássuk az elképzelhetlen erdőirtásnak. Egész hegylánczolatok a szó teljes értelmében le vannak tarolva, s fa csak ottan tenyészik, hová az ember irtó-fejszéjével nem tud eljutni; csaknem hihetetlen, hogy a parányi ember két hüvelyk széles fejszéjével a rengetegek roppantottságát ekként tudja megdönteni.

A vizválasztótól számitott 4 óra hosszat tart (hozzávetőleg vagy 3 mfdet) e szoros, mely mindenütt egyaránt mutatja a fennebb jelöltem rombolásnak oly nagy mérvét, hogy a fürészesek már csak is a mellék-folyamok völgyeiben találnak télen nagy bajjal szállitható tönköket, s e hosszu vonalon át a völgy mindenütt oly szük és köves, hogy müvelhető földet alig lehet találni. Alább azonban (félórára a határszéltől) a szük völgy *Tábla pusztájának* nevezett szép térséggé tágul ki, egy kaszállók- és legelőkkel dús térséggé, mely oly terjedelmes, hogy egy falu itten könnyen nem csak megférne, hanem lakói a földmüvelésre is elég földet találnának. E térség alkotja a szorosnak fénypontját, és ennek emelésére nem kevéssé foly be az, hogy ez már a revindicált havasokhoz tartozván, itten az erdőirtó fürészeknek

nem engedődött hely; miért mindenütt, hová a tekintet eljuthat, a legszebb fenyves erdők boritják a tért környező magas bérczeket; a bus rombolásnak szomoritó képsorozata után örömest legelész a szem ezen eredeti pompájukban fenntartott rengeteg erdőségeken, melyek a térbe is kiterjeszkedtek; de már, fájdalom, ide is kezd behatolni a rombolás szelleme azon néhány év óta, hogy ezen havasok a községeknek adattak át. Tavaly a birtokos községekből (Kászon, Sz.-Márton, Csekefalva, Kozmás,) kiszállt néhány ezer ember, s főként a térségbe lenyuló fákat mind kiaszalták. E vandal műtétel ugy történik, hogy a fák kérgét 3–4 lábnyira a földtől körülfaragják; a fa életereje ez által megszakadva, kiaszik, s csakhamar rothadva hajtja le századokon át büszkén hordozott üstökét, végenyészetében is megtrágyázva a neki éltet adott anyaföldet. Igy van elkészitve az enyészet számára a terjedelmes térségnek több százezer fája, s ha az erdőkezelés nem rendeződik, ha az erdőfaló fürészek ide is behatolnak, akkor ily megsemmisülés lesz sorsa a bérczek gyönyörü szüz erdőségeinek is.

A Tábla pusztáján alól völgyünk ismét egybeszükül, hogy a határszélt könnyen védhető és fedező szorost alkosson, a folyam ujból szük sziklamederbe szoritva tombol, a szekérut teljesen eltünik, s csak is merész csempészek léptei által koptatott ösvény vonul tova a bérczek félelmes sziklaélein. A határszél közelében 4 hatalmas földtöltés és ezt szegélyező sáncz szeli át a völgyet, melyek – most már kirothadt – karózatokkal voltak biztositva. Ezek egyikét a székely határőrezred csinálta, hármat pedig 1849-ben csinálták honvédeink az oroszok e vonalon megkisérthető betörése ellen, és igy ezen elhagyatva gyepesedő védművek szent emlékeink közé sorozandók, mert azok szabadságharczunk dicső napjainak emlékét őrzik ez elhagyott vadonban is.

Hanem ugy látszik, hogy nem mindig volt ily elhagyott, ily lakatlan e szoros; régi épitkezéseknek ottan található nyomai arra mutatnak, hogy messze távol, a történelmi tudaton tul eső korban e szoros féltékenyebben volt őrizve, mert a mostani határszélen belül, a Tábla puszta felső végénél (a folyam jobb partján) levő *Bükkös* (mely a Nagy-Baska havas északkeleti vége) alján egy régi várhelynek látszanak nyomai, sánczövedzte hatalmas gátony, mely háromszög-alakban 2 és $^{7}/_{8}$ hold kiterjedésü területet keretel körül. Hogy ez elromlott, e feledés éje boritotta egykor hatalmas erődítvény mikor és mely nép által épittetett, mikor és hogyan pusztult el? arra semmi adatunk nincsen; a történelem sötétében azonban felötlik a regevilágnak homályos mécse, a mennyiben népregék mondják, hogy itten gonosz tündér lakott, ki minden évben egy szép leányt rabolt el a Fekete-tengerről. Egyszer ujból kiszállott rabló kalandjaira, mely alkalommal a hullámoknak legszebb leányát ragadta el, épen azt, kibe a tengeri nők királya is szerelmes volt. Üzőbe is vette ez a birodalmának legszebb gyöngyét elrablott tündért, s éppen a *kőkertnél** utólérvén, iszonyu vihar és zápor által lankasztott röptében, megragadta s e szavakkal: „Veszsz el büdös” egy roppant szikla alá sujtotta. A sziklát még most is mutatják, aljáról buzog fel egy nem legjobb illatu, de több betegségben hatályos ásványos viz, melyet *Büdös sziknak* neveznek, s mely a nőrabló tündér véréből fakadt volna fel. Egy másik hagyomány azt mondja, hogy ottan egy gót

fejedelemnek volt vadászvára, ki vadak- és emberekre is vadászott. E homályos népregék ugyan nem deritik fel ezen, most csak szarvasok és medvék-látogatta romnak történelmét; de legalább sejtetik, hogy ottan valamely oly rablólovag lakott, ki a szomszéd Moldovába, el egészen a Feketetengerig, rabló-kalandokat üzött, s éppen nem lehetetlen az is, hogy a szép leányokból is ragadott el, mit aztán megboszult egy féltékeny szerelmes által vezethetett csapat, stb.

E tájatt tölgyerdők is jönnek elő, melyekről e szoros *Kis-Tölgyes* nevét nyerte.

Ennyi, mit rövidre vonva, e szoros ismertetésére mondhatok, s ha az nem mutat is fel nagyszerü havasi tájakat, azért annak több meglepően szép pontja van, s ha ide – hol csaknem minden hegy nélkül lehetne – Moldovába egy járható utat készitenének, ha főként a *Tábla pusztájára* – miként lehetne – egy falut telepitenének* akkor ezen most elhagyott vadonban élet és mozgalom keletkeznék; jelenleg legfelebb csempészek járnak ismeretlen és félelmes ösvényein, s az erdőirtók vandal csapatja nyit utat a gyászos rombolásnak.

Vegyünk most bucsut a *Kis-Tölgyestől* és a kies Kászonszéktől is, s térjünk vissza központunkra, Csík-Szeredába, hogy onnan utunkat Fel-Csík és Gyergyó felé folytathassuk.